

KITEKINTÉS

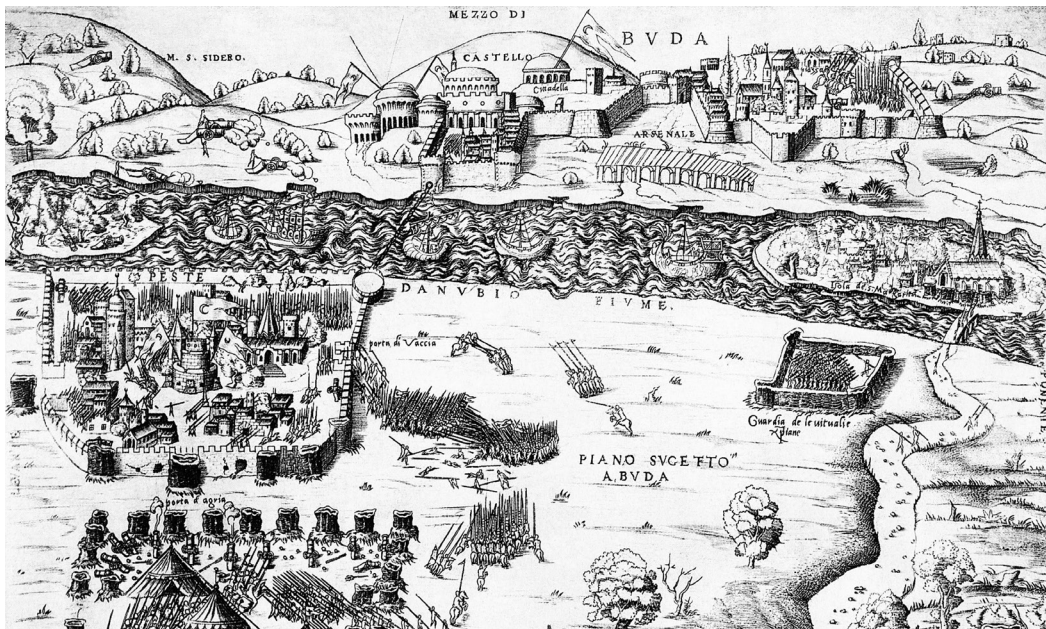
IRÁSNÉ MELIS KATALIN
TÖRTÉNETI, RÉGÉSZETI ADATOK
A PESTI KÖZÉPKORI VÁROSFAL KUTATÁSÁHOZ

Pro memoria
Feuerné Tóth Rózsa (1928–1985)
művészettörténész

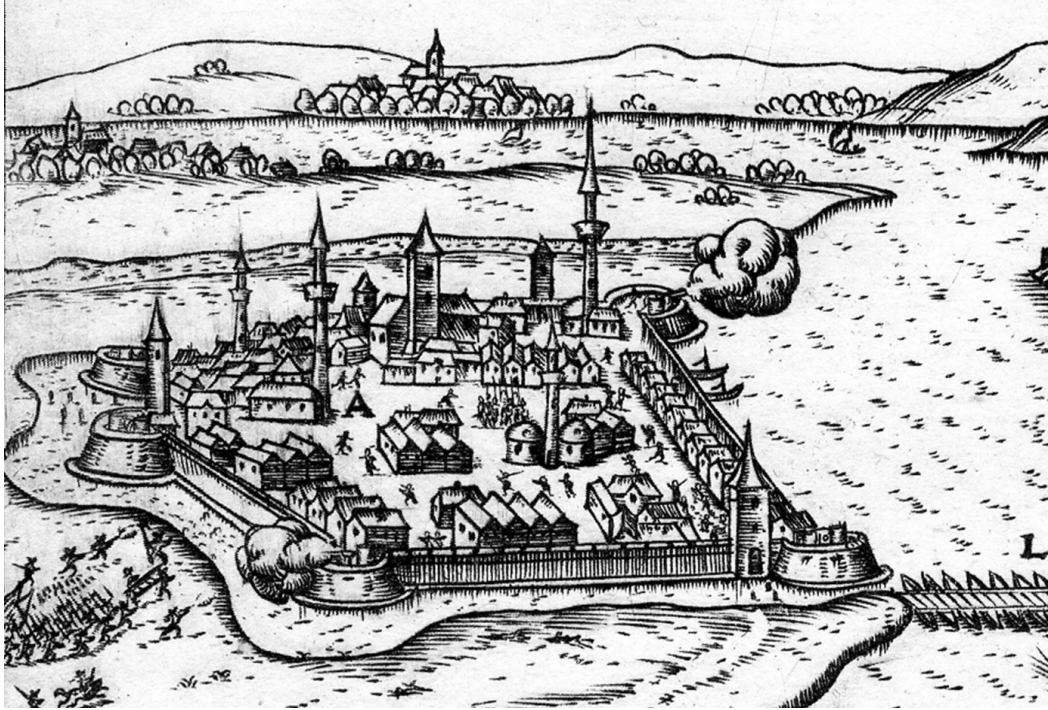
II.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORA (1541–1686)

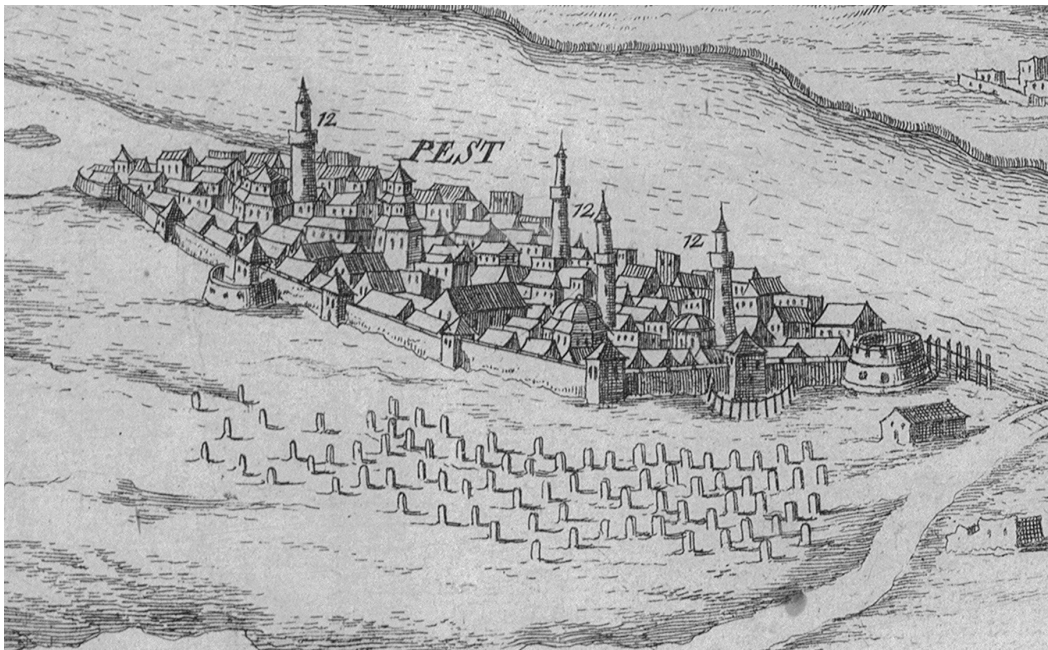
A törökök, 1541-ben harc nélkül elfoglalták Budát és Pestet. A 16. század első felében megerősített, 15. századi pesti városfal épségben maradt, amely a történeti adatok szerint jelentős építmény volt. A kedvezőtlen földrajzi fekvésből adódó stratégiai gyengesége ekkor még nem mutatkozott meg. A falak ellenálló képességét mutatja, hogy a városfal 1526 és 1542 között az egymást követő ostromoknak is ellenállt, kibírta a heves ágyútüzeket. 1542 őszén zajlott az első, töröktől való visszafoglalási kísérlet, amikor az egyesült német-magyar seregek felvonultak Buda alá, hogy elűzzék a törököket. Elsőként Pestet szerették volna visszaszerezni, az ostromló sereg körbezárta a várost, amelyet lövetni kezdtek. A törökök kitortek a falak mögül, de a támadást nem tudták visszaverni. A német-magyar seregek heves ágyútűzzel folytatták a küzdelmet, „...egyetlen napon háromezer hatszáz golyót is kilőttek Pestre” és 100 rőfnyi (kb. 70–80 m)

1. E. Vico: Buda és Pest látképe az 1542-es ostrom idején. 1542

2. H. Sibmacher: Buda és Pest látképe északról, 1602. Pest, részlet

3. M. Wening - L. N. d'Hallart: Buda ostroma északról, 1684. Pest, részlet.

hosszan megrongálták a városfalat. Általános rohamot kezdtek és a gyalogság rövid időre három bástyát is elfoglalt. A törökök elszántan védekeztek, a falon belül árkot ástak, és az ostromot visszaverték. A császári sereg helyzetét a sikertelen katonai események mellett az időjárás viszontagságai is nagyon megnehezítették. A nagy őszi esőzés és a hideg beálltával a Buda felszabadítására érkezett sereg visszavonult.¹

Az európai közvélemény nagy figyelemmel kísérte az eseményeket, a tudósítók az ostromokról készült rajzokkal illusztrálták a beszámolóikat. Az 1542-es, budai eseményeket bemutató ostromképek közül Enea Vico (Ferrara, 1523–Párma, 1567) rézmetszete a legértékesebb a számunkra (*1. kép*). Kelet felől, madártávlatból lerajzolta a Csepel-szigetet, a Margitszigetet, a Dunát, a budai oldalt és Pestet. Vico sohasem járt Magyarországon, de a rendelkezésére álló források alapján részletesen lerajzolta a pesti középkori városfalat és megörökítette a Pest körüli hadműveletek jellemző mozzanatait. A rézmetszet azoknak az 1541 után készült európai városkép-együtteseknek a sorába tartozik, amelyek Budát, megszállott, vagy ostromlott városként mutatták be. Voltak olyan művészek, akik korábbi látképeket használtak fel, de voltak olyanok is, akik a hódoltság kezdetéről származó rajzokat másolták le.² Vico szemlátomást mind a két forráscsoportot használta. A budai oldal és Buda ábrázolása valóság-hű és kitalált részleteket tartalmazó, egyszerű, vonalas rajz. A pesti oldal másféle rajzstílusban készült, és a pesti városfal ábrázolása is pontosabb. Az egész városfalat megrajzolta, de mivel az volt a célja, hogy bemutassa az 1542-es ostrom eseményeit, a városfalnak csak az északi, Duna-parti nagy rondella és a Hatvani kapu közötti falrészletet rajzolta meg részletesen, ahol a hadi események lejátszódtak. A rondellák és a kapuk között a külső tornyok ugyanúgy helyezkednek el egymás mellett, mint ahogy ez a valóságban volt. Lerajzolta a Pesttől északra elhelyezkedő, négyszögletes erődöt, és a dunai hajóhidat tartó láncot. Valamilyen külső erődítmény lehetett a Váci kapu, „porta di Vaccia,” előtt is. Vico egy négyszögletes építményt rajzolt, amelynek az északi oldala palánkokból állt. A császári sereg a Váci kapu előtt kezdte el a támadást, de a kapun kitörő törökök visszaverték az ostromlókat. Közben a városfal keleti oldalát heves ágyútűz alá vették, a Hatvani kapu, „porta d’agria,” mindkét oldalán nagy sérülések keletkeztek a városfalon. Feltehetően a Váci és a Hatvani kapu közötti három külső tornyot is megrongálta az ágyútűz. A Hatvani kapu egy nagy kerek torony, ugyanilyen az egyik külső torony a Hatvani kapu mellett. A városfal D-i oldala vázlatos, csak Kecskeméti kapu előtti, és a Váci utca déli végén álló nagy rondellát tüntette fel.³

A PESTI VÁROSFAL A 17. SZÁZADI LÁTKÉPEKEN

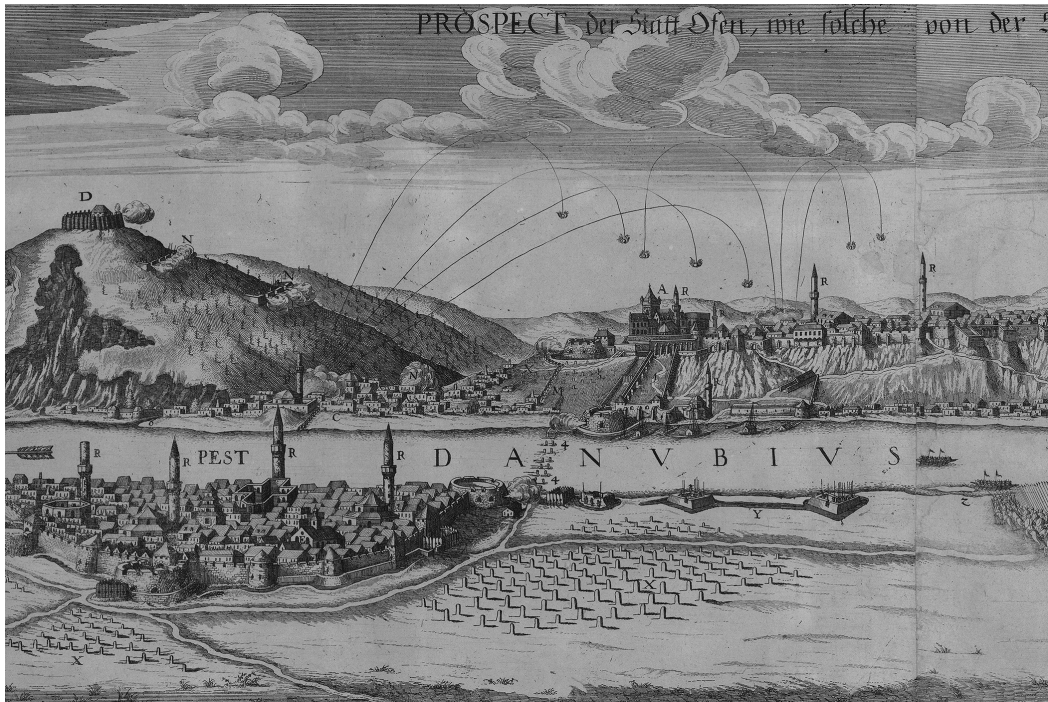
A 16–17. század fordulóján és a 17. század első felében készült látképeken a pesti városfal rajza nem forrásértékű, a rajzoknak nincsenek valóság-hű részletei. Hans Sibmacher Buda 1602-es ostromát megörökítő látképén Pest szabálytalan négyszög alaprajzú városnak látszik, erőteljes rondellákkal, és a várost nagy vizesárok is védelmezi (*2. kép*).⁴ Wilhelm Dilich 1650-ben megjelent rézkarca ugyanilyenek ábrázolta Pestet.⁵ A városfal 1604-ben feltehetően nagyon megrongálódott, amikor a várost két évig uraló császári csapatok a kivonulás előtt felgyújtották és lerombolták Pestet. Az 1684-es városképek a 17. század elején kijavított és külső védőművekkel megerősített, középkori városfalat mutatják.

4. M. Wening – L. N. d’Hallart: Buda ostroma délről, 1684. Pest, részlet

1684-ben a Buda török alóli felszabadítására érkezett császári seregben hadmérnökök és rajzoló is voltak, akik nemcsak a hadi eseményeket, hanem az ostromlott városokat is megörökítették. A pesti városfal kutatásának az egyik legfontosabb forrásai a Luis Nicolas d’Hallart rajzai nyomán, Michael Wening vegyes technikával készült látképei. Három, 1684-ben készült grafikán Buda ostromát a négy égtáj felől ábrázolták és ezeken a pesti városfalnak minden oldala látszik. Az északi oldal a „Buda ostroma északról, 1684” (3. kép),⁶ a Duna-parti, nyugati és a déli oldal a „Buda ostroma délről, 1684” (4. kép),⁷ és a városfal teljes körvonalát a Budát és Pestet kelet felől ábrázoló „Buda ostroma keletről, 1684” látkép mutatja (5. kép).⁸ Ez utóbbin a pesti városfalat, kapuit és rondelláit ugyanolyanakként rajzolták, mint amilyeneket a budai királyi palota déli várfalán, Buda keleti városfalán és a Víziváros északi városfalán feltűntettek. Ezek a rajzok az egyes kapuk, tornyok, rondellák pontos alaprajzi elhelyezkedését mutatják, a felmenő falakat azonban, csak vázlatosan ábrázolták.

A Buda ostromát északról bemutató, 1684-es veduta részletesen ábrázolja a városfal É-i oldalát (6. kép). Az északi Duna-parti nagy rondella és a Váci kapu közötti rövid falszakaszon a városfal külső oldalához semmi sem volt hozzáépítve. Az északi rondella emelete a városfal teteje fölé magasodik, az ágyúk részére nagy lőrések vannak benne. A Váci kapu csücsíves torony, az emelet szintén a városfal fölé magasodik. A kapu előtt széles palánkokkal körbevett külső ágyúállás látható, a palánk között lőrések voltak. Bár a kapu előterében még nem volt régészeti feltárás, de feltételezhető, hogy az 1604-es rombolás után külső ágyúállás készült a városkapu előtt. A Váci kapu melletti külső

5. M. Wening – L. N. d'Hallart:
Buda ostroma keletről, 1684.
Pest, részlet

6. A Váci kapu és a pesti város-
fal északi oldala. 1684.
M. Wening – L. N. d'Hallart:
Buda ostroma északról, 1684.
Pest, részlet

tornyot a többi külső toronnyal szemben, négyszögletesnek rajzolták. A Deák téren állt, de a pontos elhelyezkedését nem ismerjük. A Váci kapu előtt török temető helyezkedett el. A Duna-parton a rondella mellett palánkkerítés, az északi oldalán a kikötő és a hajóhíd maradványai láthatók.

A Pestet keletről ábrázoló grafika ÉK-i részén a Váci kapu déli oldala, a Váci és a Hatvani kapu közötti három külső torony látható (7. kép). A középső, legkisebb torony a mai Károly körút 28–30. telken állt. Bár a 20. század első felében az alapjait is kiszédték, a rendelkezésünkre álló helyszínrajzokról ismerjük pontos elhelyezkedését. A kinagyított városfal-részleten látható a városfal előtti külső ágyúállás, amelyet a 17. század első felében a törökök építettek. A rajz szerint a Váci kapu ÉK-i sarkától indult, és a harmadik külső torony É-i oldalánál (Károly körút 14–16. körül) véget ért. Az ágyúállás előtt árkot ástak, a kiásott földet az árok külső oldalán felhalmozták. A Hatvani kapu rondellája előtt egy a Váci kapu előttihez hasonló, magas palánkokból kialakított külső ágyúállást rajzoltak, a palánkok között lőrések voltak (8. kép). Ezt a faépítményt is feltehetően az 1604-es tűzvész és rombolás után építették a törökök. A Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti városfal szakaszt már nem rajzolták meg olyan részletesen, mint az É–ÉK-i oldalt.

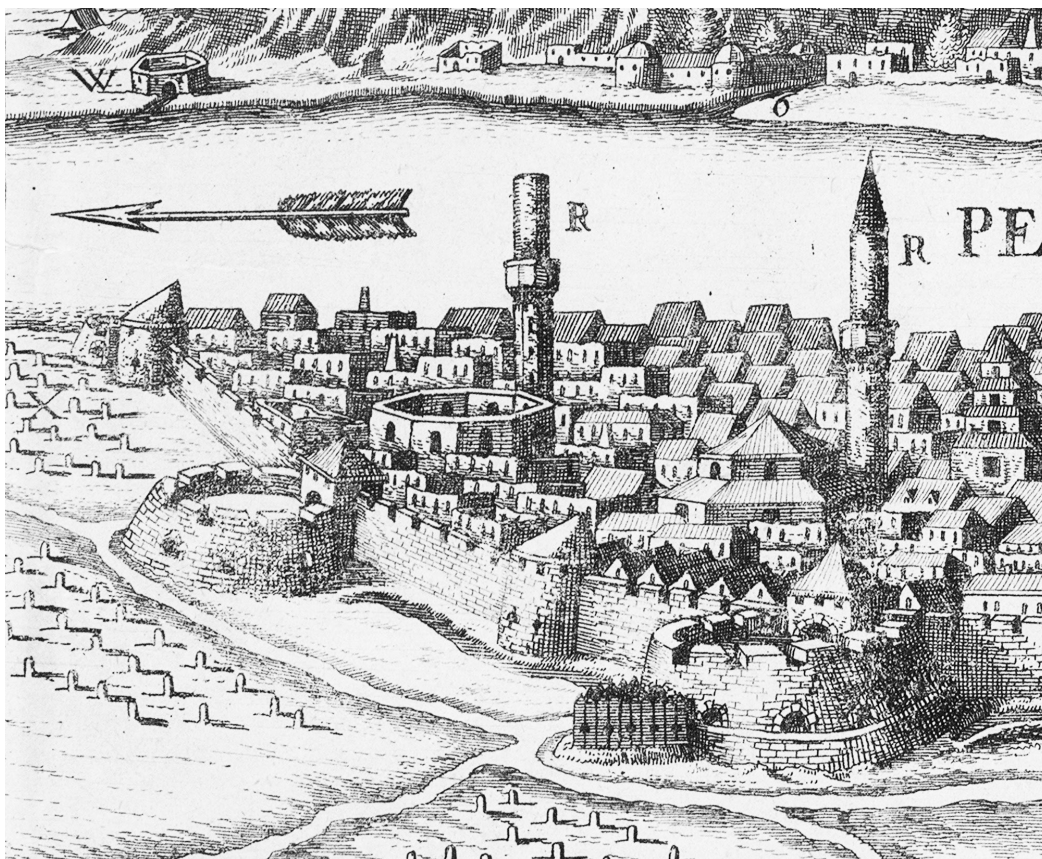

7. A pesti városfal ÉK-i szakasza. M. Wening – L. N. d'Hallart: Buda ostroma keletről, 1684, részlet.

8. A Hatvani kapu és a pesti városhatár északi oldala. 1684
 M. Wening – L. N. d'Hallart: Buda ostroma keletről, 1684. Pest, részlet

A két kapu között kettő helyett egy tornyot tűntettek fel. Ez talán a nagyobb, a Kecskeméti kapu melletti (Múzeum körút 29.) torony (9. kép). A Hatvani kapu nyugati oldalán véget ért a Váci kaputól induló széles árok, de a kapu keleti oldalán egy keskeny és sekély árok látszik, amely a Kecskeméti kapunál véget ért. Ha ez az árok valóban létezett, szintén a törökök ásták, mert a középkorban, közvetlenül a városhatár előtt nem volt ilyen.⁹ A városhatár déli oldalának részletes rajza a „Buda ostroma délről” látképen látható (4., 10. kép). A Kecskeméti kapu nyugati oldalán jól látható, hogy a rondellát nem a városhatárhoz, hanem a kaputorony DNy-i sarkán álló támpillérhez építették. A valóságban egy kisebb barbakán lehetett, amelynek a maradványait is kiszedték a Kálvin téri 18–19. századi vámház, csatornák, lóvasútpálya építése során. A Kecskeméti kapu nyugati oldalán (Vámház körút 16.) helyezkedett el a városhatár déli, középkori külső tornya. Megmaradt a torony keleti oldalának az a része, amely egybeépült a középkori városhatárral, és a 18. századi forrásokból tudható, hogy torony szinte teljes egészében megmaradt, hiszen a lebontás előtt laktak benne. A Déli rondellát a 17. századi látképekről és a 18. század végi iratokból ismerjük. Ugyanolyan nagy, háromszintes, építmény, mint az északi, Duna-parti rondella (10. kép). Figyelemre méltó, hogy a Duna-parti északi és a déli rondellát nagyobbak és főként magasabbnak ábrázolták, mint a Hatvani, vagy a Kecskeméti kapu előttiiket. A 18. századi helyszínrajzokon látható, hogy a két nagy rondella alapterülete egyforma volt, a régészeti kutatás alapján szerkesztett rekonstrukció szerint a Hatvani kapu előtti rondella alapterülete is megegyezett az előbbiekével. A Hatvani kapu előtti rondellát a 16. században, 1541 előtt építették, de amikor a törökök 1542-ben és 1604-ben

9. A Kecskeméti kapu és a pesti városfal keleti oldala. 1684.
 M. Wening – L. N. d'Hallart:
 Buda ostroma keletről, 1684.
 Pest, részlet

10. A keckskeméti kapu, a Déli rondella és a pesti városfal déli oldala.
 M. Wening - L. N. d'Hallart:
 Buda ostroma délről, 1684.
 Pest, részlet

renoválták, talán meghagyták a középkori magasságát. Ugyanezen a látképen látható a városfal Duna-parti, Ny-i oldala (4. kép). Az Északi rondellát 1602 és 1604 között, amikor Pestet a császári csapat tartotta, Lala Mehmed Budáról romossá ágyúztatta. A császáriak elvonulása után a törökök bizonyára valamennyire helyreállították, de az 1684-es rajz szerint a lőréses pártázat nem készült el (6. kép). A Duna-parton, a Régiposta utcában, a városfalnak egyetlen látható részlete maradt meg, az úgynevezett Színházi rondella. Se régészeti, se műemléki kutatás még nem vizsgálta, az alaprajzi méreteit 18–19. századi helyszínrajzokról ismerjük. A látkép szerint az Északi rondellától kőfal indul, amely a cc. a mai Március 15. tér ÉNy-i sarkáig ért (4. kép). A Színházi rondella nagyobb része a falon kívüli területre esik. A Március 15. tértől a városfal DNy-i sarkáig magas palánkkerítés húzódik, amely egyben a város árvízi gátja volt. Lehetséges, hogy az 1785-ös Balla térképen látható, Duna-parti árvízi gát, a törökök által is fenntartott középkori eredetű építmény maradványa lehetett.

A RÉGÉSZETI KUTATÁS EREDMÉNYEI

A 20. század második felében meginduló pesti régészeti feltárások során, a hódoltság kori épületmaradványok között, számtalan török és magyar régészeti lelet is előkerült.¹¹ 1526-ban, a török sereg elindult a mohácsi csataterőről, majd Pestre és Budára érkezve, mindkét várost felgyújtották. Pesten a tűzvészből csak a városfal, és a kőházak nagyobb része maradt meg. Miközben a város lakossága igyekezett az 1526-os károkat kijavítani, újabb háborús események következményeit kellett elszenvedniük. II. Lajos király (1516–1526) halála után a magyar nemesség Szapolyai Jánost (1526–1541) és Habsburg Ferdinándot (1526–1561) választotta királlyá. A két király között fegyveres harcok indultak Buda megtartásáért, illetve Buda elfoglalásáért. Ferdinánd király és szövetségesei minden alkalommal Pest elfoglalásával kezdték az ostromot, de Budát nem tudták elfoglalni. A szembenálló felek 1538-ban Nagyváradon békét kötöttek, és megállapodtak abban, hogy együtt készülnek a közeledő török veszély elhárítására. 1541-ben, Szapolyai János király halála után, seregei élén Nagy Szulejmán szultán (1521–1566) megérkezett a pesti határba. A magyarokkal való tárgyalások közben a török sereg elfoglalta Budát, a Magyar királyság három részre szakadt, és az ország középső részén megkezdődött a török hódoltság időszaka.

A PESTI VÁROSFAL HELYREÁLLÍTÁSA AZ 1542-ES OSTROM UTÁN

A városfalkutatás számos új adattal gazdagodott az 1996–97-es Károly körúti ásatással, amely a Hallart rajzokon négyzetesnek ábrázolt Deák téri és a következő, Károly körút 28–30. telken lebontott külső torony között zajlott (7. kép). A Károly körút 28–30. telken (Budapesti Főpolgármesteri Hivatal, Városház utca 9–11. északi udvar) a városfal 120 m hosszú szakaszát tártuk fel. Először nyílt lehetőség arra, hogy a 15. századi városfal mindkét oldalán kutathattunk. Az első, hódoltság kori régészeti jelenségeket a városfal maradványain ismertük fel. Sorra előkerültek az 1542-es ostrom nyomai, helyenként az

11. Budapest V. Károly körút 28–30. A városfal belső oldala a 18–20. századi pincefalak elbontása után.
X. a sérült falrészletek kijavítása. 1542. Fotó T.B., 1996

alapfalakban is előtűntek a javítások. E. Vico is nagy lyukakat rajzolt a Hatvani kapu melletti falszakaszokra (1. kép). Az ásatási területen, több helyen, például a Bárczy István utca közelében, a városfal külső oldalán látszott egy javítás. (A belső oldalt nem láttuk, mert erre a falrészletre ráépült a Városháza ÉNy-szárnya.) Közvetlenül a városfal előtt előkerült egy 2,4 m hosszú, 90 cm széles, a 16. századi járószinttől mérve 1,6 m mély gödör, amely átvágta a középkori, a 15. és a 16. századi sóderes járószintet. A városfal maradványa a 16. századi járószint felett 220 cm magas volt. A bontott faltetőtől indult egy közel 200 cm széles befalazás, tört kövekből álló folt. Átvágta a járószintet mutató falkiugrást, és 90 cm mélyen beleért az alapfalba. A javítás után a gödröt 16. századi régészeti leletekkel – vastag falú házi kerámia, kályhaszem töredékek – kevert földdel feltöltötték. Több, hasonló gödör a városfal belső oldalán is előkerült. Az 1. ovális gödör tele volt négyszögletes, tál alakú kályhaszem és vastag falu, nagy, osztrák edények töredékeivel (19. kép). A Bárczy István utcától 25 méterre kezdődött egy 22 m hosszú falrészlet, amelyet szinte teljesen újjá építettek (11. kép). A lebontott falrészlet magassága a járószint felett 180–220 cm volt, a falsíkon több, nagyobb folt került elő, és megsérült az alapozás is. A 180–190 cm mély, 15. századi alapfalban a javítások 140–150 cm, vagy 100 cm mélyek voltak, és szabálytalan alakú, jobbára lapos kövekből építettek voltak. A középkori járószintet jelentő falkiugrást más, 30–38 cm széles, elnagyolt faragású, lapos kövekből egészítették ki. Szintén az 1542-es hadi eseményeket követő javításokból származott az 52–62 m közötti falszakasz előtti 3. ovális gödör (12. kép). A legszélesebb javítás alatti 4. ovális gödör feltárására nem volt lehetőség. A járószint felett, a 15. századi kváderköves falsíkban itt is jól elkülöníthetők a nagyrészt alaktalan kövekből falazott javítások foltjai (13. kép). A gödrök betöltésében még nem kerültek elő török leletek. Az ovális gödröket és az épülettörmelékes réteget egy újabb homokos feltöltés takarta el.¹¹ A városfalon belüli katonai felvonulási terület felszínét egyengették, ez gyakorlatilag egy újabb feltöltést, szintemelést jelentett, amelyből még mindig hiányoztak a hódoltság kori, nem magyar régészeti leletek. Ez érthető, hiszen a török uralom első évében, de

még pár évtizeddel később is, a török katonaság és a szorosan hozzájuk kapcsolódó civil csoportok nem lakták be az egész várost. Sok magyar család Pesten maradt és még a 16. század végén is számolni lehetett jelentős létszámú magyar lakossággal. Az 1547-es török adóösszeírásban a lakókerületeket, mahallékat, magyar utcanevekkel sorolták fel, évtizedekkel később jelentek meg az új és a török nevű városrészek.¹²

Megfigyeléseink szerint a Károly körúton feltárt középkori utca déli oldalán az 1542-es ostrom után szükség szerint kijavították a kőházakat, amelyek 1684–86-ban pusztultak el, és a romokat 1686-ban betemették. Vegyes építőanyagú házak maradtak, az utca felé eső három helyiséget kőből, a többi helyiséget tapasztott favázas vagy favázas vertfalakból építették.¹³

A 16. századi városkép-leírások meglehetősen ellentmondásosak. Aki csak átnézett Budáról, vagy végighajózott a Dunán, a kimagasló minaretek és kupolák között nem látta az elhanyagolt, sáros utcákat, az összetákolt házakat. 1577-ben Sweiger Salamon lement a pesti Duna-partra. Egy óra alatt körbejárta a pesti városfalat, a vastag és erős kőfalakkal kapcsolatban megjegyezte, hogy jobbak, mint Buda, Esztergom, vagy Belgrád falai, mert azok erődítései erősen rongáltak. A falakon belül rossz és csúnya házakat látott.¹⁴ 1587-ben Reinhold Lubenau nem járt Pesten, csak Budáról nézett le a városra. „Pest városa soksarkú, vagy kerek tornyokkal ékes, szilárd fallal van körülvéve. Sokkal jobbak és szebbek a házai, mint Budának.”¹⁵

A 16. század végéig Pesten, a török birodalom egyik legtávolabbi katonai helyőrségében,

*12. Budapest V. Károly körút 28–30.
Az I. ovális gödör. Az alapokig
szétlőtt városfalrészlet ki javítása.
1542 . Fotó B.M., 1996*

13. Budapest V. Károly körút 28–30. Falpótlások a szabályos kősorokból épített középkori városfalban. 1542. Fotó T.B., 1996

nagyobb háborús események nélkül zajlott az élet. Ekkor azonban a császári hadvezetés újból tervbe vette Buda felszabadítását és 1598-ban Mátyás főherceg serege megérkezett Buda alá. A hadjárat sikertelen volt. Pest ostromával meg sem próbálkoztak, majd a sereg a kedvezőtlen időjárásnak köszönhetően visszavonult. 1602-ben indult a következő hadjárat. A császári seregek fővezére Hermann Christof von Ruswurm tábornok volt, aki a visszafoglalási kísérletet ismét Pest ostromával kezdte. A törökök elszántan védekeztek, de az utcáról-utcára vívott küzdelemben végül a császáriak győztek, és Pestre bevonultak a németek. A két éves német parancsnokság alatt Lala Mehmed folyamatosan lövette Budáról Pestet, és a Duna-parti városrész teljesen elpusztult a folyamatos ágyútűzben. A város többi részét 1604 szeptemberében Jagenritter Wolf kapitány semmisítette meg, amikor a császári haditanács 1604-ben Bocskai István hadműveletei miatt utasítást adott a város kiürítésére, a falak szétdúlására és a romok felégetésére. Ezzel azonban még nem értek véget a 17. század eleji katonai események. Bocskai István seregei élén Pest alá érkezett és letáborozott a Rákosmezőn. A törökök nagy ünnepségeket rendeztek, átadták Bocskainak az Ahmed szultán által küldött koronát, majd ezt követően tárgyalások kezdődtek. A harcokban kimerült ellenfelek, törökök, magyarok, németek a zsitvatoroki békében (1606) kiegyeztek egymással és megállapodtak abban, hogy Buda török vár marad.¹⁶

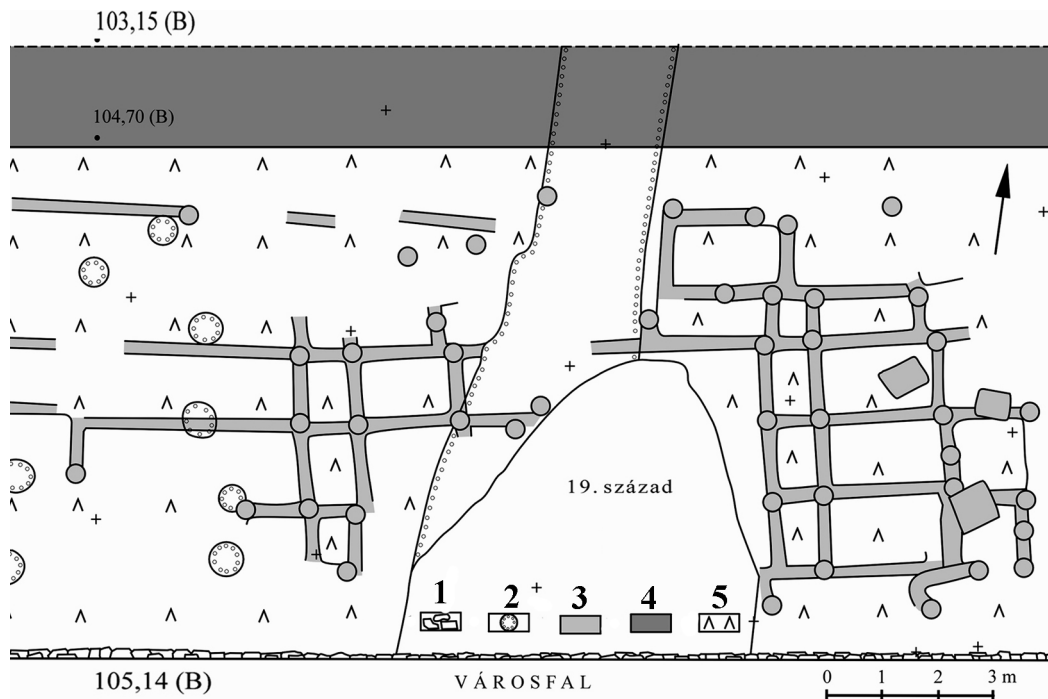
A Buda visszafoglalására indított hadjáratok során kiderült, hogy a lőfegyverek és a haditechnika fejlődése következtében a 17. század elejére Pest katonai ereje elenyészett, a középkori eredetű városfalak már nem nyújtottak megfelelő katonai védelmet. Különösen védtelen volt a város a Várhegyről érkező tüzérségi támadással szemben. Mindezek ellenére a zsitvatoroki béke után nem maradhatott romos állapotban a török katonai

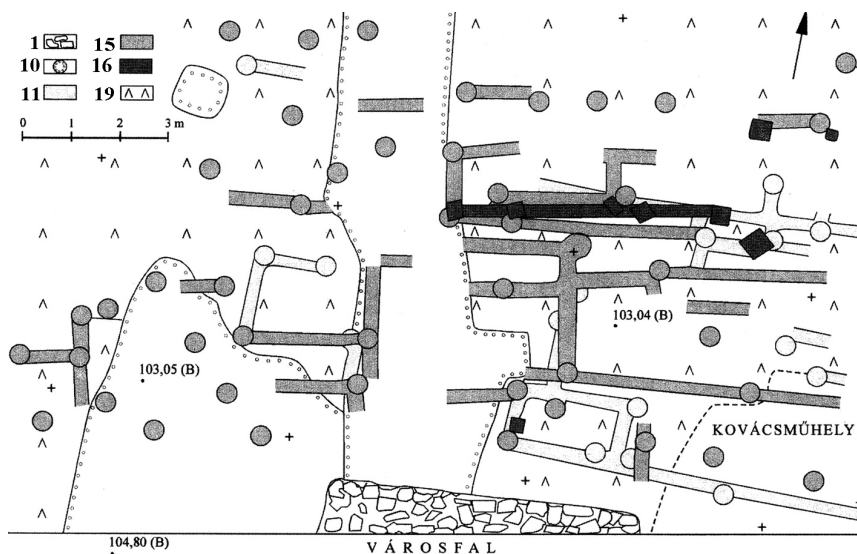
14. Budapest V. Károly körút 28–30. A külső ágyúállás cölöplyukai az V. ásatási szelvényben. 17. század.
Fotó B.M., 1997

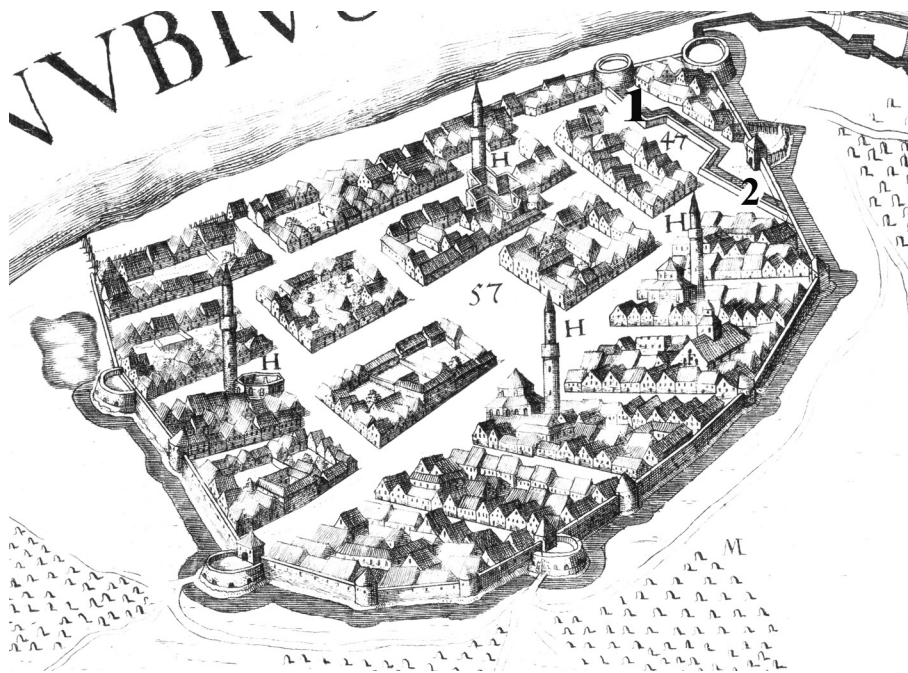
15. Budapest V. Károly körút 28–30. A külső ágyúállás cölöplyukai az V. ásatási szelvényben. 17. század.
Fotó B.M., 1997

16. V. Károly körút 28–30. A külső ágyúállás rekonstruált alaprajza az V. ásatási szelvényben.
 1. bolygatatlan homok; 2. vermek árkok, 12. század; 3. városfal 15. század; 4. ágyúállás II. periódus, 17. század; 5. külső sáncárok belső oldala, részlet. 17–18. század. Rajz Iránsné Melis Katalin, 1997

17. Budapest V. Károly körút 28–30. A külső ágyúállás rekonstruált alaprajza a VI. ásatási szelvényben.
 1. bolygatatlan homok; 2. vermek árkok, 12. század; 3. városfal omladéka, 15. század; 4. ágyúállás I. periódus; 5. ágyúállás II. periódus; 6. ágyúállás III. periódus, 17. század.
 Rajz Iránsné Melis Katalin, 1997

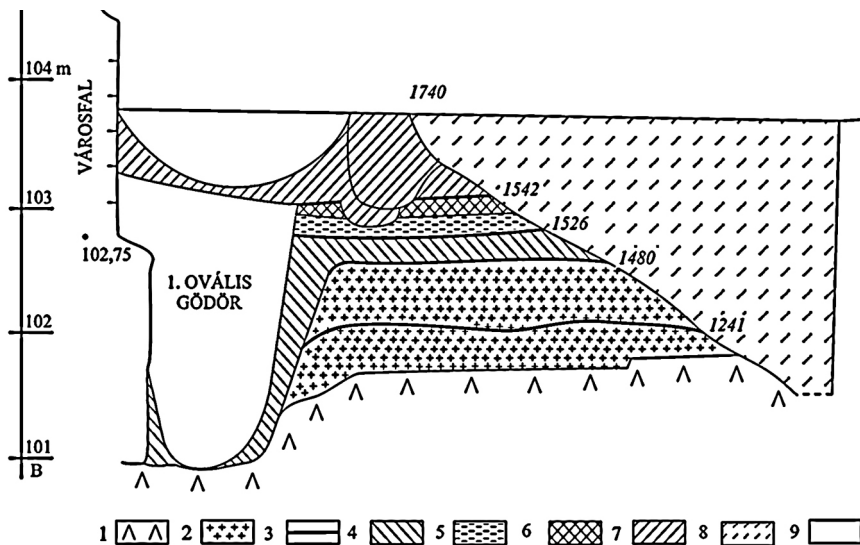

18. Pest madártávlatból. Részlet. M. Wening – L. N. Hallart: Buda és Pest ostroma délről.
Pest, részlet. 1686. Rózsa 1995, 30, 20. kép.

helyőrséget befogadó pesti erőd. A régészeti kutatások feltárták a 17. századi építkezések maradványait. A város épületeivel azonban, nem sokat törődtek. A városkép a 17. század folyamán nem sokat változhatott. 1663-ban Heinrich Ottendorf szerint Pest „...rossz fallal és egyes helyeken tornyokkal és félkör alakú bástyákkal van megerősítve.”¹⁷ Eduard Brown 1669–1670-ben úgy látta, hogy „Pest négyszög alakban terül el a síkvidéken, Budáról nézve kellemes látványt nyújt városfalával és karcsú mecsettornyaival.”¹⁸ A 17. századvégi metszetekről, térképekről megismert városfal kiterjedésében, erősítéseinek számában megfelelt a fal valóságos állapotának. A 17. század végén 12 bástya volt a városfalon. A városfal 16–17. századi megerősítésével kapcsolatban több kérdés is felmerül, de egyelőre csak az erődrendszer részleteit és ezeknek az időrendjét ismertük meg. A hadtörténészekre vár, hogy a pesti városfalat az ágyúállással, külső, belső sáncárkaival együtt behelyezzék a hódoltság kori katonai építészet emlékei sorába.

A KÜLSŐ ÁGYÚÁLLÁS

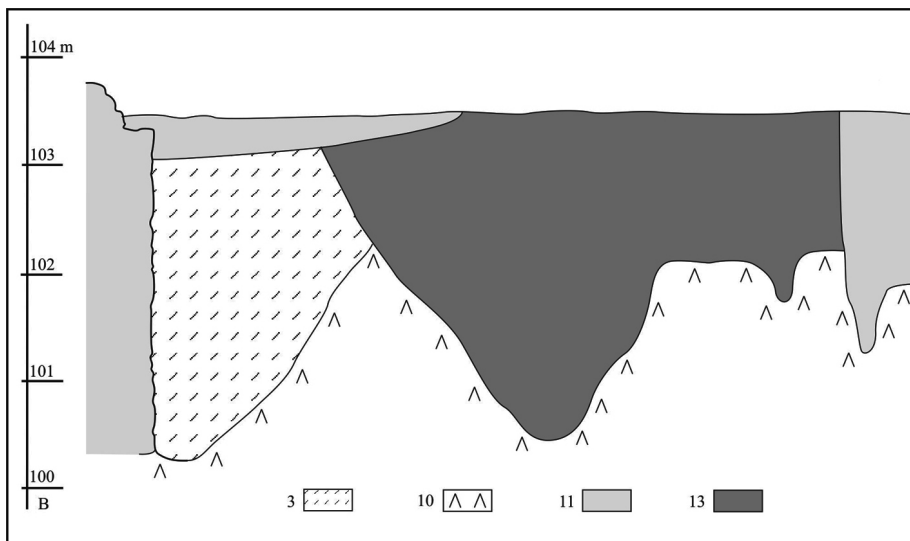
A városfal É-ÉK-i oldalára épített külső ágyúállás az É-i irányból várható támadások ellen erősítette a városfal, a hajóhíd és a kikötő védelmét. A Buda 1684-es ostromát keletről ábrázoló városképen jól látszik a külső ágyúállás (5. kép). A Váci kapu előtti lőréses palánkokkal körbevett előkapu ÉK-i oldalán indult, és egy keskeny, külső kapu

19. Budapest V. Károly körút 28–30. Az 1. ovális gödör a városfal belső oldalán kialakult rétegsorban. 1. bolygatatlan homok; 2. épületmaradványok és feltöltések, 1100–1480; 3. járósíntek, útrétegek; 4. feltöltés, 1480–1526; 5. égett, épülettörmelékelt feltöltés, 1526–1541; 6. épülettörmelék, 1542.
Rajz Kuczogi Zsuzsanna, 1996

volt rajta. Derékszögben befordult a városfal felé, és a Váci kapu melletti négyszögletes külső torony nyugati oldalához kapcsolódott. A torony keleti oldalán a városfal előtt haladt kelet felé, és félkörívben elhaladt a következő, az előbbinél kisebb, körszelet alaprajzú külső torony előtt, amely a Károly körút 28. telken állt. A tornyot megkerülő ágyúállás a következő, feltehetően a Károly körút 14–16. körül elhelyezkedő nagyobb, harmadik ÉK-i külső torony nyugati oldaláig tartott.

A feltárás előtt a külső ágyúállásnak nyoma sem látszott, ezért a városfallal foglalkozó, korábbi tanulmányokban szó sem esett róla. A régészeti feltárás során azonban, az ásítás szerinti IV–VII. szelvényekben, a feltárás utolsó fázisában előkerültek a külső ágyúállás 80 m hosszú szakaszának a nyomai. Addig is nagy nehézséget jelentett, hogy a városfal külső oldalán az utolsó középkori (1541 előtti), sóderes járósínten 90–110 cm vastag, tömör, világosszürke agyagréteg került elő, amelyben helyenként laza, szürke agyagporral teli függőleges 30–32 cm széles cölöplyukak látszottak. Ezeket már a külső ágyúállás nyomainak gondoltuk. Az építmény alaprajza, szerkezete azonban csak akkor derült ki, amikor a városfal külső oldalán a mélyítés elérte a legalsó, bolygatatlan humusz, vagy homokréteget (14. kép). Szabályos rendben megjelentek a jellegzetes világosszürke agyagporral betöltődött 15–40 cm mély, 30 cm átmérőjű cölöplyukak és a 20–25 cm vastag palánkok 8–10 cm-es bemélyedései (15. kép). Ezek a városfalhoz épített 10–11 m széles, külső ágyúállás nyomai voltak. Az ágyúállás faszerkezete gerendákból és palánkokból ácsolt, téglalap keresztmetszetű kazettákból állt, amelybe finoman iszapolt, világos, szinte fehér (meszes?) szürke agyagot döngöltek. (Az anyag összetételét nem tudtuk megvizsgáltatni.) Az első gerendasort a városfaltól 60–70 cm-re verték le (16. 17. kép). A városfal előtt hat kazettasor nyomait mértük fel. A hatodik kazettasor maradványainak

20. Budapest V. Károly körút 28–30. Belső árkok az északi udvaron.

3. belső árok, 17. század; 10. bolygatatlan homok; 11. fal és feltöltés, 19-20.század; 13. árkok, 18. század
Rajz Kuczogi Zsuzsanna, 1996

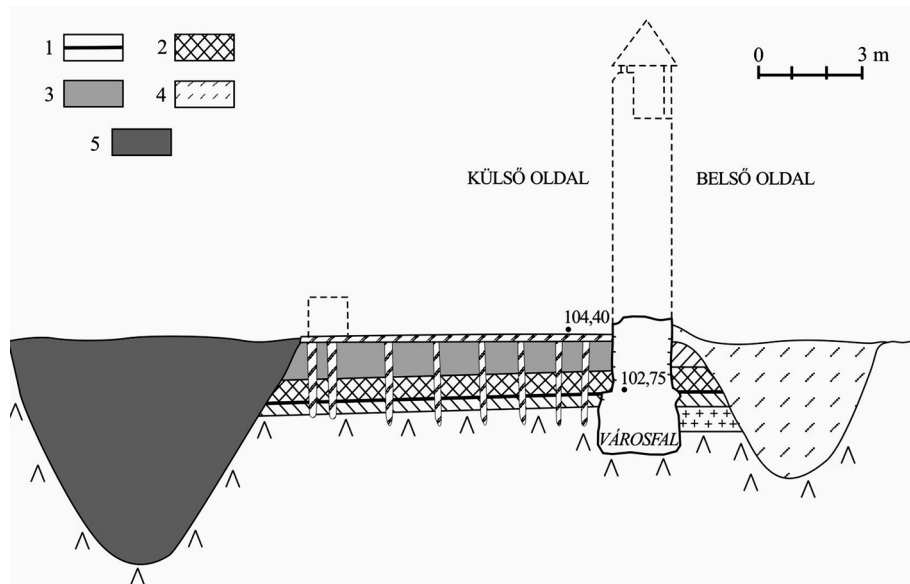
szétnyomott külső szélé 100–150 cm-re megközelítette a 18 századi sáncárok ugyancsak szétnyomott belső szélét. Az ágyúállás magasságát nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a városfal közelében az első kazettasorban, a fehéres szürke agyagréteg teteje és a bolygatatlan talajban álló cölöpök alja között 270 cm volt a távolság. A cölöpök legalább 3–4 m hosszúak lehettek. A Hallart metszetek szerint a külső ágyúállás közel 400 m hosszú lehetett.¹⁹ Hozzávetőleges számítások szerint legalább 2700 cölöpre és ettől jóval több palánkra volt szükség. A kazettákba pedig, legalább 5000 m³ világosszürke agyagot kellett beledöngölni. Nem tudjuk, hogy a cölöpöket, és széles palánkokat honnan hozták, de a sötétszürke agyag sok helyen előkerült a pesti síkságon. Véleményünk szerint az ágyúállást hosszan tartó, békés időszakban, a zsitvatoroki béke után, a 17. század első felében készítették.

Az ásati adatok szerint az ágyúállásnak volt egy korábbi, rövidebb formája, amely a Károly körút 30. telken, a Deák téri torony közelében elérte a városfalat (17. kép). Ezzel kapcsolatban arra lehetne gondolni, hogy a városfal ÉNy-i oldalán esetleg már a 16. században, az 1542-es ostrom után külső ágyúállást építettek, ennek azonban semmiféle bizonyítéka nem került elő. Az azonban tény, hogy a két ágyúállás-részlet azonos elemekből, azonos méretű gerendákból, kazettákból állt. Több helyen javítások voltak, néhány cölöp helyére négyzetes gerendákat vertek le.

A BELSŐ ERŐD FALA

Az 1542-es ostrommal kapcsolatban feljegyezték, hogy az elszántan védekező törökök a városfal belső oldalán árkokat ástak és sáncokat emeltek. A 17. századi rajzok szerint ez a belső védőmű a kisebbik, déli Duna-parti (Színházi) rondellától indult, átszelte a város ÉNy-i sarkát, a Váci kapu és a Deák téri külső torony között csatlakozott a városfalhoz.²⁰ Középső szakaszán négyszögletes bástya volt (18. kép). A Pestet madártávlatból ábrázoló rajzon ez a belső védőmű két részből, egy falból és előtte egy árokból áll. Feltételezzük, hogy a falnak és az ároknak is megtaláltuk egy-egy kisebb részletét. A Váci utca 16. és a Váci utca 18. telkek közös határán, az 1945-ben lebombázott házak bontása közben előkerült egy 10 m hosszú, 1,20–1,40 m széles kváder borítású fal, amely a 16–17. századi járószint felett 6 m magas volt. Mindkét oldalán újkori pincék voltak, nem találtunk régészeti jelenségeket. (A falat 1977-ben, a Fontana üzletház építése közben elbontották.) Átnéztük a terület újkori építéstörténeti adatait és nem találtunk olyan épületet, amelynek ez a fal része lehetett volna. A 17. század végi pesti telekkönyvek (1688 és 1696) szerint régi kövekből épült házak álltak ezen a környéken. A szóban forgó fal semmi esetre sem két későközépkori polgárház közötti kerítésként épült.²¹ Bizonytalan eredetű, 1686 előtti, kb. 1,60–1,80 m széles, K–Ny-i irányú, a 18–20. századi házak alaprajzába nem illő falrészletek kerültek elő a Régiposta utca 6. és 8. házak pincéjében. A pincefelújítás közben nem volt lehetőség a régészeti feltáráásra, de ezek a falak megmaradtak a kutatás számára.

A Váci utca 16–18. telekhatáron fennmaradt 6 m magas kőfalrészletről biztosan lehet

21. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal, a török ágyúállás és a sáncárcok metszetrajza. 1. Járószint, 15. század 2. fele; 2. épülettörmelék, 16. század 2. fele; 3. a török ágyúállás gerendái az agyagrétegben, 17. század; 4. belső sáncárcok, 17. század; 5. külső sáncárcok, 17–18. század.

Rajz Iránsné Melis Katalin, 1997

tudni, hogy átvészelte a török háborús eseményeket és feltételezhető, hogy az ÉNy-i belső török erőd részlete volt. A belső erőd fal előtti árok részletét a városhaltól 21 méterre a Károly körút 30. telken találtuk meg. A rendkívül kedvezőtlen ásatási körülmények között sikerült átvágni és a régészeti metszetből megismertük a méreteit és a kiásás idejét. Az árok a visszatemetés idején 7 m széles és 4,5 m mély volt. A geodéziai felmérések szerint az árok szélei a terület 1540 körüli járósíntjén jelentkeztek, és ezen a szinten állt az árokból kidobált, 12–16. századi magyar régészeti leletekkel keveredett földhányás. Az árkot a 17. század végén, nagyrészt az árokból korábban kiásott földdel visszatemetették.²²

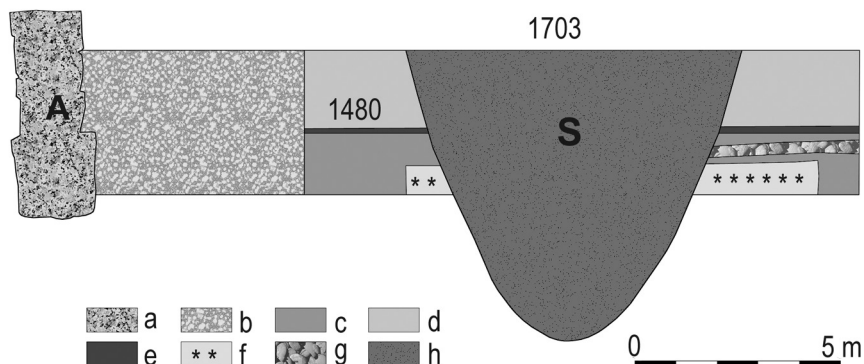
A BELSŐ SÁNCÁROK

A Pestet madártávlatból feltüntető rajzon a belső erődítés és a városhalt találkozásánál, és a déli városhalt szakaszon a Királyi Pál utca és a Bástya utca Ny-i végén is látható az árkot jelölő satírozás (18. kép). Ezzel a rajzoló a városhalt belső oldalán futó árkot tüntette fel. A belső árkot a Károly körúti ásatási területen a városhalt teljes hosszában megtaláltuk. Feltételezhető, hogy a törökök a külső ágyúállás építésével egy időben a városhalt belső oldalán szintemelést végeztek és árkot ástak a városhalt közelében. A Károly körúti ásatási területen megmaradt a török árok 108 m hosszú részlete. Egybefüggő teljes metszet nem maradt meg, mert vagy kiszélesítették és lemélyítették a 18. század első éveiben (19. kép), vagy beleépítették a későbbi épületek alapfalait, pincéit (20. kép). A török árkot az 1686 utáni tereprendezés során betemették, és szétnyomták az árok városhalt előtti szélét. Az árok belső széle pedig megsemmisült, amikor a 18. század első éveiben kiásták az új, városhalt belüli nagy árkot. Egyetlen helyen került elő a török árok alja és a belső oldal (20. kép). Az ásatási metszetek szerint a török árkot a városhaltól 250 cm-re ásták, a betemetés szintjén 600 cm széles és 450–500 cm mély volt.²³ Az árok partja a városhalt külső oldalán levő ágyúállás szürke agyag rétegének a tetejével, cc. az ágyúállás járósíntjével volt azonos szinten (21. kép). Ez a szint a 15. századi városhalt járósíntjéhez képest 70 cm-rel magasabb volt.

Hasonló árok nyomaira bukkantunk a Magyar utca 48–50. sz. telken. A jelenkori pincefalak kihordása után, a városhaltól 560 cm-re megjelent az árok belső széle, az árok oldala fokozatosan lejtett a városhalt felé. Közvetlenül a városhalt mellett kétszintes, jelenkori pince volt, ennek építésével megsemmisítették az árok városhalt felőli oldalát. Az árok belső oldala alatt a városhalt építésénél korábbi, 13. századi alapokon álló kőház falai kerültek elő. A ház romjait kevert, homokos barna feltöltés fedte be. A ház a 15. századi városhalt nyomvonalába esett, és a városhalt építése előtt lebontották.²⁴ A Károly körúti és a Magyar utcai árokszszakaszok alapján feltételezzük, hogy a városhalt belső oldalán végig árok húzódtott.

A KÜLSŐ SÁNCÁROK

A 17. századi ostromképek feltüntetik a külső ágyúállás előtti árkokat (5. 7. kép). A Károly körút 28–30. telken előkerült egy 8 m széles, 6 m mély külső sáncárok. A kutatás egyik fontos kérdése a késő középkori városhalt előtti árok elhelyezkedése és története.

22. Budapest V. Károly körút 28–30. A városfal külső oldala.

A. városfal, 1480; S. külső sáncárok, 18. század; a. kőfal, 1480; b. feltöltés, 18–20. század; c. feltöltés, 13–15. század; d. feltöltés 16–17. század; e. útréteg, 1480; f. fazekasműhely 1200–1241; g. útréteg, 1300–1480; h. feltöltés, 18. század vége. Rajz Iránsné Melis Katalin, 1997

A feltárásokból kiderült, hogy a városfal mellett 8–10 m széles sávban nem volt árok. Korábban leírtuk, hogy a külső, nagy árok városfal felőli, belső oldala megközelítette, illetve elpusztította a török ágyúállás külső oldalát. Az itteni, rendkívül laza szerkezetű, folyós homokban az ágyúállás nem állhatott a 6 m mély árok partján, mert beleomlott volna. Ez azt jelenti, hogy az általunk megismert 8 m széles, 6 m mély árkot az ágyúállás szétszedése után ásták ki. A Károly körút 30. telken lehetőség nyílt a külső árok mindkét oldalának feltárására (22. kép). A 8 m széles árok és a városfal között 8 m volt a távolság. A régészeti metszeten látható volt, hogy az árkot beleásták a városfal építése idején kialakított vastag, agyagos, köves, sóderes járósíntbe, amelyen a dunai kikötőhöz tartó forgalom zajlott (22. kép).²⁵ Lehetséges, hogy a középkorban, a 16. század elején, ásták ki az első árkot, amely az 1684-es látképeken már a török külső védelmi rendszerhez tartozott.

Az ágyúállás előtti külső árokról Evlia Cselebi török világutazó leírásában találunk adatokat. „*Pest várának alakja és földje*. Pest csak egyszerű fallal van kerítve, de ez nagyon erősen van megépítve. A Duna parton ötszáz lépés. Mindössze öt iszkenderi bástyája van, ágyú a Dunára néző nagy bástyákon vannak. Ámde a Duna partján levő bástyák némelyike között itt-ott tömésfal palánka is van. E várnak a szárazföld felőli oldala háromszögletű. Összesen 12 erős tornya van, minden toronyban öt–hat kolumburna és sáhi zárbugán ágyú van. A tornyok felső részei deszkazsindellyel fedett zászlós kupolák, egyik toronytól a másikig ötven lőrés van, minden lőrés kétlépésnyi. E várnak négyszögű kerülete ezerhét száz lépés. Összesen hat kapuja van, a nyugatra nézők részint a hídfőre, részint a Vác vára irányába nyíló kapuk. A Váci-kapu azonban igazában észak felé nyíló kapu. A Hatvani-kapu keletre néz. A Szolnoki-kapu keletről dél felé hajlóan nyíló, nagy kapu. Más kis kapuk a Duna partjára nyílnak, s ez oldalon semmi árok nincs. Némelykor, ha a Duna megárad, a vár falait verdesi, ezért árokra szükség nincs. A száraz felől a földből metszett sekély árka van, de ez nagyon széles, sőt a régi időben a Duna körítette, aminek a jelei most is láthatók. A száraz felől semmi magaslata nincs. Déli oldalon a

Duna folyón túl Gürz Eliász hegye (Gellért hegy) nagy magaslat úgy, hogy a várban az ágyúgolyó miatt még lúd, tyúk sem járhat.”²⁶

Evlia Cselebi 1660–1664-ben többször is járt Magyarországon és feltehetően személyesen látta azokat az épületeket, amelyekről írt. A leírásban több olyan szófordulat van, amelyben megnevezi a pesti erődítés egy-egy részletét, technikai jellegzetességét. A fordítás szerinti „tömésfal palánkát” a Duna folyó partján lévő bástyák némelyike között említi. A Duna mellett azonban csak két rondella van, ezek között pedig következetesen kőfalat mutatnak a 17. századi grafikák. A Duna parton a Színházi rondellától délre folyamatosan faszervezetű, nagy palánkokkal borított fal látható, de még nem kerültek elő a maradványai. Cselebi „tömésfal palánka” kifejezése a városfal egészére és a városfal előtti, cölöpszerkezetes ágyúállásra is vonatkozhat. Ez azt mutatná, hogy az ágyúállás 1660 előtt épült.

A Károly körút 28–30. telken látszott, hogy a belső sáncárok partja a városfal külső oldalán lévő, az ágyúállás kazettáiba döngölt szürke agyagréteg tetejével azonos szinten volt. Az ágyúállás faanyagának kiszedése után a szürke agyagot a városfal mellett hagyták (22. kép). Az agyagréteg szétfolyva, az ágyúállás előtt húzódó, 8 m széles, 6 m mély, a 18. század elején kiszélesített árok széléig ért. 1660–1664 között Evlia Cselebi a városfal előtti árkot szélesnek és sekélynek találta, és úgy tudta, hogy régebben a Dunából folyt bele a víz. Ennek a régi vízfolyásnak a nyomait is látta. A 17. századi grafikák mutatják az ágyúállás előtti széles árkot, és még a külső parton levő magasítást is feltüntetik, amelyet a kidobált földből alakítottak ki. A régészeti adatokat elemezve megállapítottuk, hogy a külső török sáncárok a 18. századi árokhoz képest kisebb volt, semmiképpen sem érhetett össze az ágyúállással. Az ágyúállás lebontásának az idejét nem tudjuk pontosan, de legkésőbb 1684-ben történt. Bár ebben az évben a várost kétszer is felgyújtották, a hadi események között, békés időszakban sor kerülhetett a bontásra. Tény, hogy az ágyúállás nem égett el, nem ment tönkre, a faanyagot az utolsó szálig kiszedték, a szürke agyagot szétterítették. Ha az ágyúállás elégett volna, a városfalon is jól látható, erőteljes égésnyomok keletkeztek volna, ilyeneket pedig, nem láttunk.

BUDA FELSZABADÍTÁSA. 1684, 1686

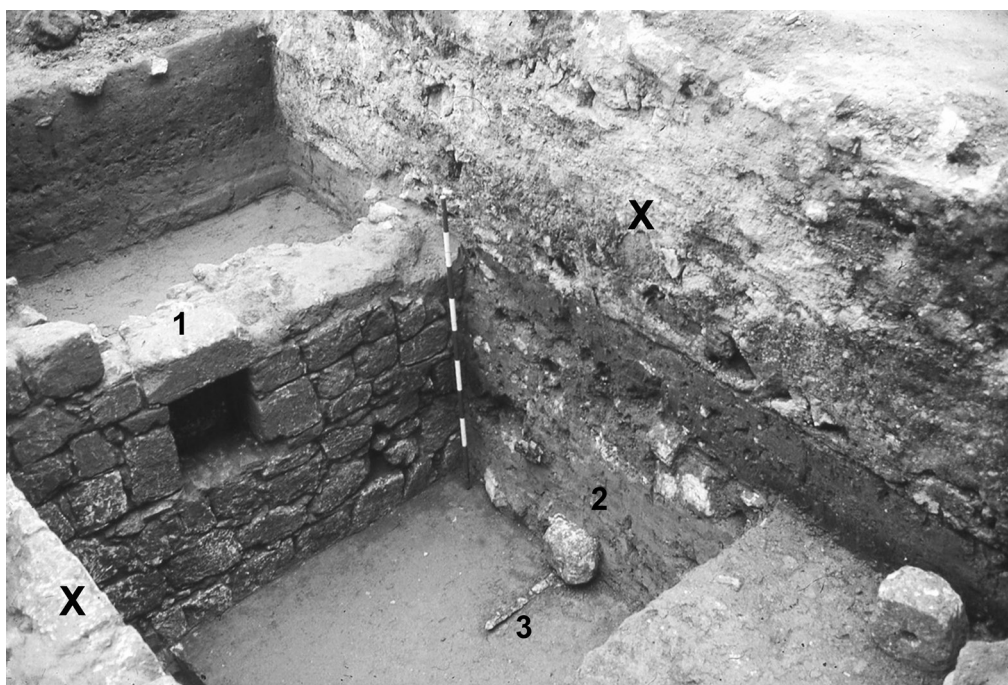
1684. március 5-én megalakult az európai államok török ellenes szövetsége, a Szent Liga, és rövid időn belül megindultak Buda felé a nyugati, felszabadító csapatok. 1684. június 30-án a törökök felgyújtották és kiürítették Pestet, a császári sereg Lotharingiai Károly vezetésével bevonult a romok közé. Lehetséges, hogy az ágyúállást a kivonuló törökök szedték szét. Az is előfordulhatott, hogy az ágyúállás megmaradt, mert a tűzvész csak a város belterületén pusztított. Ebben az esetben a császáriak szedték szét, és a kiszedett gerendákat, cölöpöket felhasználták a Duna-parti sáncok és a lőállások építésénél. Az ostrom kezdeteként a császáriak a pesti partról lövetni kezdték Budát, de rövidesen kiderült, hogy a budai török ágyúkkal szemben Pest kézentartása is nagy katonai veszteségekkel jár. A további veszteségek elkerülése érdekében a császári hadvezetés kiürítette Pestet, a maradék épületeket lerombolták és a rommezőt újra felgyújtották. Hazánk második legnagyobb középkori városának maradványai végleg eltűntek a föld színéről. Buda

sikertelen ostroma után a császári sereg elvonult Buda alól, 400 sebesültet hagyva az égő városban, és Pest újra török fennhatóság alá került. 1686 májusában az egyesült, európai seregek ismét elindultak a párkányi táborból és június 16–17-én megérkeztek Buda alá. Miksa Emánuel bajor választófejedelem június 17-én a bajor hadtest élén néhány óra alatt elfoglalta és megszállta a pesti romokat. Hetvenöt nap múlva az egyesült európai seregek felszabadították Budát és véget ért a 150 éves török hódoltság időszaka.²⁷

III.

A 15. SZÁZADI VÁROSFAL LEBONTÁSA, BEÉPÍTÉSE (18–19. SZÁZAD)

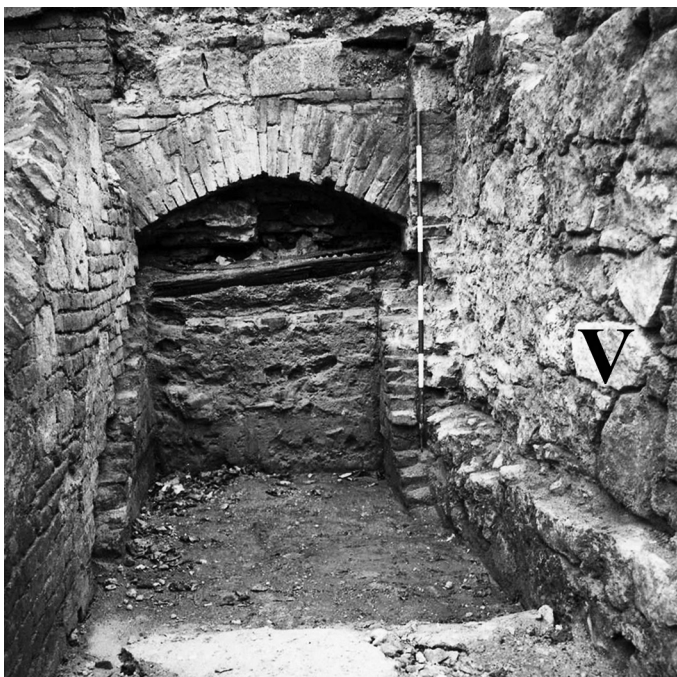
Buda felszabadítása után rövidesen újjáalakult a pesti városi tanács, és a romba dőlt Pesten azonnal elkezdődött a romeltakarítás. Minden ásatási helyszínen megtaláltuk a tereprendezés nyomait. A felszín egyenetlenségeit égett épülettörmelékkel kevert földdel feltöltötték, amelybe sok, különböző korú régészeti leletzúzalékot, állatsontokat kevertek. Több helyen emberi csontok és teljes csontvázak is előkerültek. A feltöltés a beépítetlen területen általában 60–80 cm, de a házak romjai között és a pincékben 2–3 m vastag volt (23. kép).²⁸ A Károly körút 28–30. telken feltártuk, amint a városfal belső oldalán kiásott 16–17. századi sáncárcokot az árokpártok oldalán felhalmozott földdel

23. V. Károly körút 28–30. 67. ház, pince. 1. világító ablak, 16. század 1. fele. 2. feltöltés, 3. kardpenge, 1686. X. lovarda fala, 18. század. Fotó B.M., 1996

betemették. A betöltésben 12–17. századi régészeti leletek voltak. A 15–17. századi útrétegek felett helyreállították az 1686 utáni út felszínét. Ez volt a lelőhelyen feltárt 7. úttest (1686–1714), amelyet az Invalidus ház (Városház) építése előtti tereprendezéssel szüntettek meg. A 17. század végén kialakított utca vonalát egy 18. század elején készült pesti városalaprajzról ismerjük. Az utca keleti fele nagyjából követi a korábbi útvonalat, a másik fele egyenesen ÉNy-i felé folytatódik. Az utcarészlet keleti részén, a török, 6. útréteg (1604) belső oldalán, egy rövid szakaszon megtaláltuk a 7. (17. század végi) útréteg keleti szélét. 4 szegélykő az eredeti helyén maradt, mellettük pedig, jól látszottak a kiszédett kövek helyei. ÉNy-i irányban, 36 méterrel távolabb, ugyancsak az úttest keleti szélén 30 cm magas, 40 cm széles volt a kőpadka. Az alsó kősor széles kőlapokból állt, és ezekre két sorban, 20×20×22 cm-es kockaköveket raktak. A köveket az úttestet alkotó, szürkés-agyagos homok tartotta össze.²⁹

A városfalon kívüli sáncárkot a romeltakarítás után meghagyták. Először a török háború utáni járvány elleni védekezésre szolgált, de a 18. század első éveiben, katonai, védelmi szerepe lett, ezért a városi tanács utasítására kiszélesítették és lemélyítették. Ebből az árokból a Városháza Károly körúti, északi udvarán 81 m hosszú részletet feltártunk. A később betemetett árok belső széle a városfaltól 11–12 méterre a 18. századi járószinten jelent meg (21. kép). A belső széle mellett 1–1,5 méterre kerültek elő a török ágyúállás külső cölöplyukai. Több helyen keresztül vágtuk, a kiszélesedő V alakú árok 8 m széles és átlagosan 6 m mély volt (22. kép). Felső része a laza szerkezetű 11–17. századi régészeti rétegekbe, alsó fele pedig, az ugyancsak laza szerkezetű, bolygatatlan homokba

24. V. Károly körút 28–30. Városfal belső oldalához épített pince bejárata. 1686–1716. Fotó B.M. – T.B., 1996

volt beásva. A régészeti metszetek megmutatták, hogy a nagy árok két szélét belevágták az 1686-os, felszabadító háborút követő tereprendezés feltöltés rétegébe.³⁰

A romeltakarítás után, 1688-ra a pesti tanács felmérte a város telkeit. A térkép elveszett, de fennmaradt a telekkönyv, a Zaiger. Az új telektulajdonosok többsége részt vett a török elleni harcokban, de sokan nem tartották meg a pesti ingatlanjaikat, és az 1696-os telekkönyv szerint sok telek már gazdát cserélt.³¹

A török alóli felszabadító háború befejezése után a pesti városfal kijavítható állapotban maradt. Lehetséges, hogy a romeltakarítással egy időben a városfal újjáépítéséhez is hozzákezdtek, és az építkezést a 18. század első éveire befejezték. A városfal első újkori említése 1703-ból maradt fenn. A szeptember 1-én tartott tanácsülés jegyzőkönyvében olvasható, hogy a tanács az esetleges kuructámadás (Rákóczi szabadságharc) ellen őrséget rendelt ki a városfal egyes részeire. Így a felsővízi rondellára (obere Wasser Rondell, – Apáczai Csere János utca 7. előtt, úttest), a Kernhofer ház melletti meghasadt rondellára (Sütő utca É-i vége?) és a boszorkány rondellára (Hexen Rondell) – ez utóbbit nem lehet azonosítani. 1751-ben, helymeghatározás nélkül a drabant (meghasadt) rondellát (Trabanten Rondell) említették, amelyről szintén nem tudjuk, hogy melyik torony lehetett.³² A romba dőlt kaputornyok és a külső tornyok elnyerték a 18. századi rajzokon látható formájukat. A városfalon a 18. század eleji újjáépítés nyomai végig fennmaradtak. A falkutatások során látszott, hogy a középkori falmag kváder borítását általában nem pótolták, hanem

vastag vakolatrétegekkel alakították ki az egyenletes falfelületeket. Az egész falat vastagon bevakolták és sárgászürkére befestették, a kapuk belső falait bemeszelték. Az 1684-es Hallart–Wening rajzokon a pesti városkapuk egyformák. Ugyanígy látszanak a 18. századi rajzokon is, mert a 18. század elején kijavított és felújított városkapuk továbbra is a középkori alapokon álltak, és a falak nagy része is középkori volt. Erre lehet következtetni a városkapukat egyformának feltűnítő, 18. századi városrendezési alaprajzokból, és Chim Mihály 1772-es felméréséből.³³

A városfal egyes részeinek, a kapuknak, külső tornyoknak középkori elnevezése a török hódoltság idején feledésbe merült. A középkori Váci kapu, Bécsi kapu és a Hatvani kapu, vagy Egri kapunevek mellett a városfal

25. Budapest V. Károly körút 28–30.
Városfalhoz épített kovácsműhely,
15–16 század. Pinceablak, 18. század.
Fotó B.M., 1997

26. V. Károly körút 28–30. Átjáró maradványa a városfalban. 1741. Fotó T.B., 1996

többi részének a 18. századi nevét a pesti telekkönyvek és a tanácsülési jegyzőkönyvek őrizték meg. „Különféle képen hangzanak, a mint majd a Dunától, majd mesteremberektől, majd ismét sajátságaiokról és a kapukról, melyek közelében feküdtek, a védmű-vekre alkalmaztattak.”³⁴

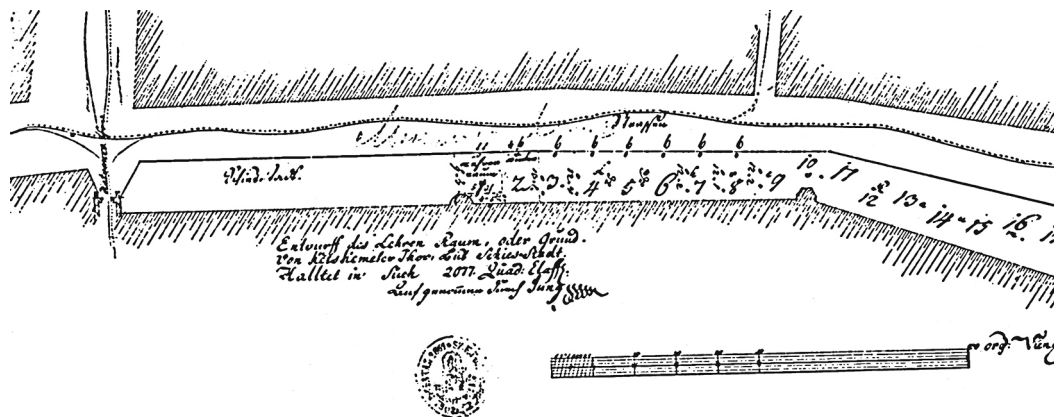
A 18. századi tanácsí ülések jegyzőkönyveit és a határozatokat tartalmazó levéltári iratok részletesen elénk tárják a városfal 18. századi történetét. Nyomon követhető a városfal lebontása, a falmaradványok kerítéssé válása, vagy beépítése. A 18. század első felében a felújított városfal még védelmezte a várost és érintetlenül fennállt. A pesti polgárokból álló városi tanács nagy gondot fordított arra, hogy megőrizték a városfal „erődjellegét.” Ezt szolgálta a városfal körüli külső árok 1686 utáni kiszélesítése, lemélyítése és egy újabb sáncárok kiásása a városfal belső oldalán. Az új, belső padkás árok a 17. század végén betemetett belső török árok mellett, helyenként a török árok belső szélét érintve helyezkedett el, és 3,5 m széles és 2,5 m mély volt (20. kép).³⁵ A belső oldalon, a padkán egy 25 cm széles, 40 cm mélyedés mutatkozott, amely a padkára épített, széles gerendákból álló cölöpsor helye lehetett. Az árkot 1717 körül az Invalidus ház építése előtt betemetették. A többször átforgatott földrétegekben 13–17. századi régészeti leletek kerültek elő. A Merlin színház (korábban tűzoltó-szertár és laktanya) mellett, a 18. század elején feltöltött árokban különféle gödrök, kisebb árkok, faépítmények gerendanyomai, cölöplyukak, majd mindezek betöltései, és újabb objektumok nyomai kerültek elő. Három, szorosan egymást követő, kora újkori periódusban keletkeztek. – 1. Az 1686 utáni, első, városi építkezések gazdasági épületei, hulladékgyödrői. – 2. Az Invalidus ház (Városháza) építésével kapcsolatos műhelygyödrök. – 3. Az Invalidus ház kerítéséhez, azaz a középkori városfalhoz épített gazdasági épületek, istállók falai.

Pest északi, északkeleti negyedében, a városfal belső oldalán áthaladó középkori

utca É-i oldala 1526-ban leégett. A Károly körüti ásatási adatok szerint az utca és a városfal közötti 30–40 m széles terület a 18. század elejéig beépítetlen maradt. Az utca déli oldalán álló házak is elpusztultak a 17. században. A Pest alaprajzát feltüntető, a 18. század elején készült térképen jól látható, hogy a század első évtizedére megtörtént az ÉK-i városrész telkekre való felosztása, de csak néhány telken építkeztek.³⁶ A Városháza ÉK-i szárnya alatt megmaradt az egyik városfalhoz épített ház pincelejárata, illetve a pinceajtó belső kerete (24. kép). A város ÉK-i részlete gyakorlatilag beépítetlen volt. Ebben az időszakban a bécsi udvar elérkezettnek látta az időt egy olyan, magyarországi invalidus-ház felépítésére, amelyben két ezer beteg, rokkant katona és családtagjaik kaphattak volna elhelyezést. Megbízták a budai prefektust, Regal Miksa altábornagyot, hogy alkalmas helyet keressen. Pestre esett a választás és rövid időn belül meg is szerezték a város kevésbé beépített, ÉNy-i sarkában levő telkeket. Az első tervek szerint az épület a városfal belső oldalán helyezkedett el, és 1716-ban elkezdődtek az építkezések. 1724-ben Savoyai Jenő közbenjárására változtattak az eredeti elképzeléseken. Megbízták E. A. Martinelli bécsi építésszt egy nagyobb épület tervezésével, hogy a magyarok mellett minél több, más nemzetiségű, rokkant katona is helyet kapjon Pesten. Az új épület keleti szárnya a városfal külső oldalára került, és az udvaron keresztül haladó városfal sorsa bizonytalanná vált. Az építkezést 1727-től Martinelli irányította, és az Invalidus ház 1741-re elkészült. A városfalon kívüli, keleti szárny felépítése azonban elmaradt, mert a pesti városi tanács nem engedélyezte a városfal lebontását.³⁷ A városfal, amely ekkor még teljes magasságában állt, az Invalidus ház kerítése lett. A Pestvárosi Tanács csak azt engedélyezte az Invalidus ház részére, hogy különböző rendeltetésű gazdasági épületeket, istállót, kocsiszínt, raktárakat, építsenek a falhoz. Ezután a városfal 108 m hosszú szakaszának a belső oldalához összesen 9 pincés helyiségekből álló, gazdasági épületet építettek, és csupán két 6 m-es falszakasz maradt beépítetlen. Az Invalidus ház ÉK-i szárnya közelében, a városfalhoz épített gazdasági épület pincéjében megmaradt egy, a városfal átfúrásából származó pinceablak (25. kép).³⁸

1737-ben Bél Mátyás Pesten járva, megtekintette a városfalat. Feljegyezte, hogy a falak jó állapotban vannak, és bár szilárdan állva övezik a várost, katonai jelentőségük nincs. Ekkor még a városfal külső oldalán az 1686 után kibővített nagy árok is látható volt.³⁹

1772-ig a városfal nagy része szabadon állt. Az északi oldala és a Váci kapu előtere beépítetlen volt, ezért 1754-ben a tanács elutasította Gebauter Simon kérését, hogy a Váci kapu elé pincét építsen, mert a városfal erődjellegét kívánta csökkenteni.⁴⁰ 1772-ben a városi tanács megbízta Chim Mihály telekhivatali segédet, hogy vizsgálja meg a városfal állapotát, és a városfal külső oldalán kialakult helyzetet. Az 1772. november 6-án benyújtott részletes jelentés a városfal-kutatás egyik alapvető dokumentuma. Chim Mihály leírta, hogy a Váci kapu mellett fekvő Schützenhoffer háztól az Invalidus házig, a városfal beépítetlen külső oldalán, a zsidók vásári bódéin kívül nincs más épület. A Rokkantak palotája (Invalidus ház) és a Hatvani kapu közötti falrészleten csak a Hatvani kapu mellett (északi oldal) négy kisebb ház állt, amelyek összesen 41 ö, cc. 78 m hosszú falszakaszt takartak el. A Hatvani kapu másik (déli) oldalán a polgári lövölde helyezkedett el, amely 80 ö, cc. 152 m hosszú terület volt. A Kecskeméti kapu nyugati oldala és a Duna-part között már voltak házhelyek, ezek mellett volt a járványtetető. A három városkapu

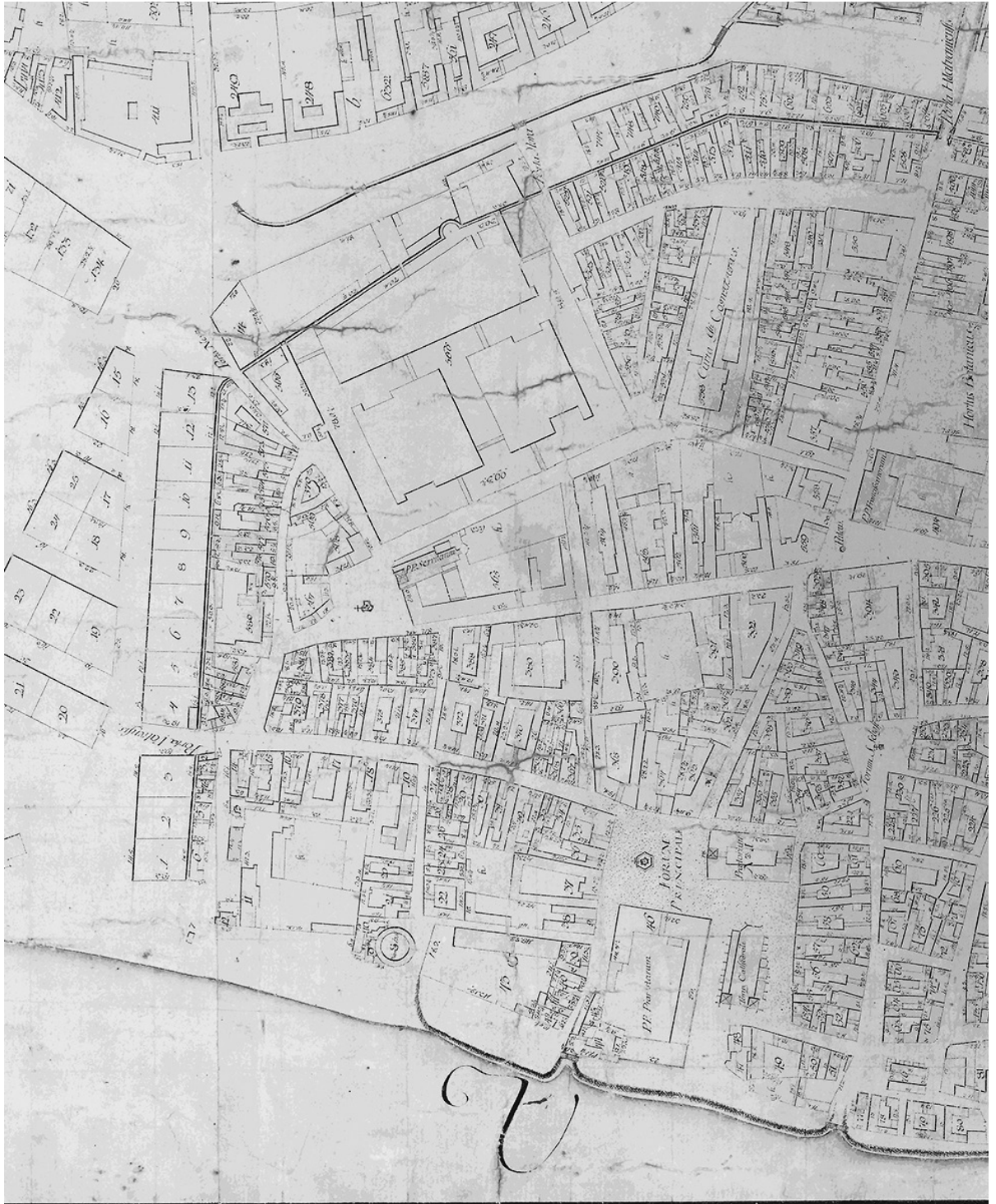
27. A Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti városfalszakasz külső oldalának rendezési terve. 1772.

Fotó BTM középkori fotótár, archivum

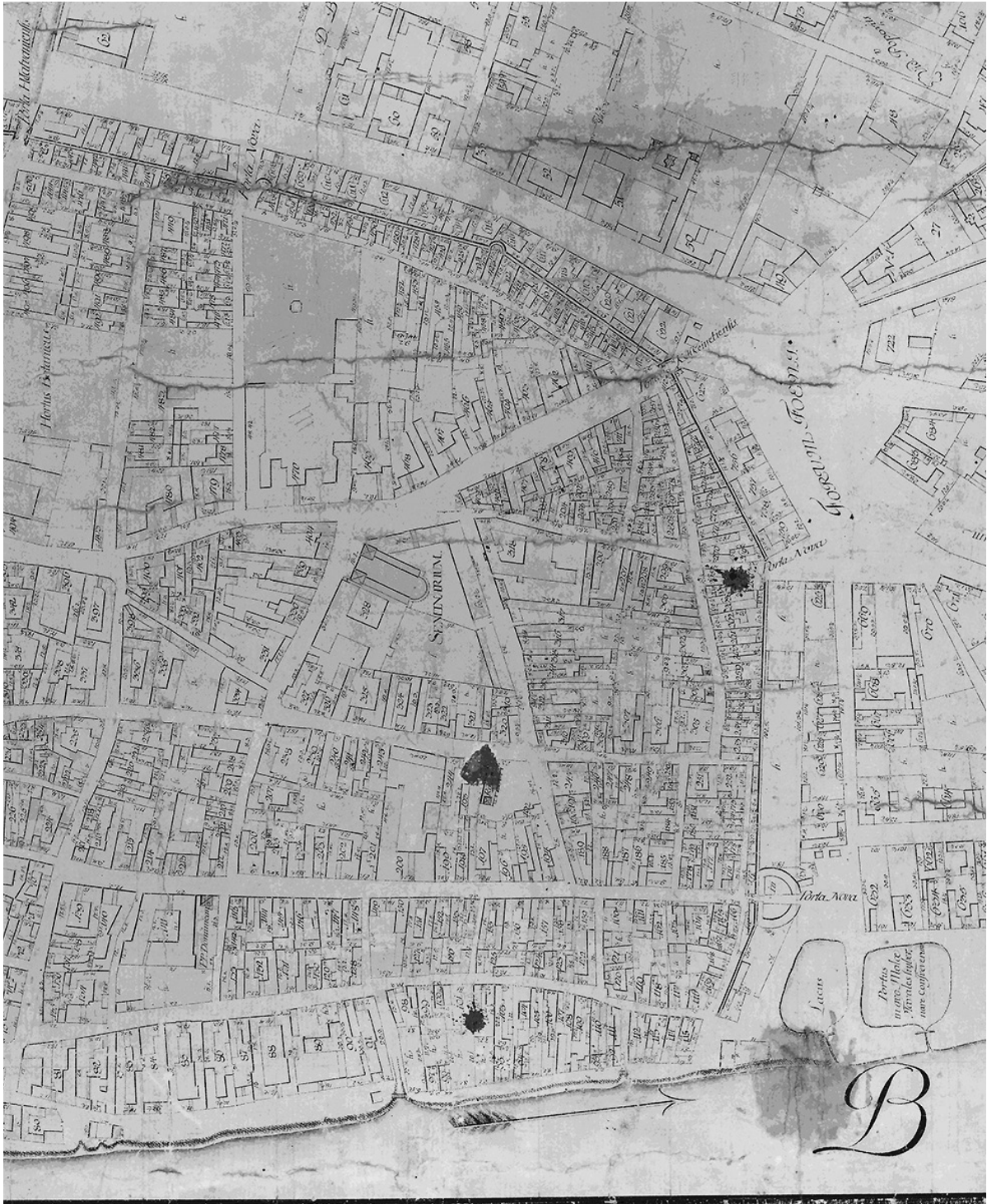
egyforma volt.⁴¹ A 18. század közepén a városfal külső oldalán, csak egyetlen intézmény, a pesti lövölde létesítését engedélyezte a városi tanács, amely 1784-ig a Hatvani kapu déli oldala mellett helyezkedett el.⁴²

A városfal bontása és beépítése az É–ÉK-i oldalon, a 18. század közepe táján kezdődött. Elsőként az Invalidus ház északi udvarán törték át a városfalat, és több átjárót alakítottak ki. Az egyik maradványai előkerültek 1996-ban, a 90 cm széles átjáróban két lépcsőfok volt (26. kép).⁴³ A volt tűzoltó laktanyából kialakított Merlin Színház mellett, a Gerlóczy utca közelében volt egy másik széles áttörés a városfalban. A történeti adatokkal azonosítani lehetett a rendeltetését, itt hordták ki a szemetet az Invalidus házból. Megtaláltuk a mellette levő szennyvíz-csatorna kifolyását is, amely a környék többi szennyvíz-csatornájához hasonlóan, a távolabbi, a Károly körút közepén húzódó dunai holtágba vezetett. 1771-ben a helytartótanács a járvány elleni védekezés céljából befalaztatta a szemétkihordó átjárót. A zárt csatornarendszer megépítése után, 1786-ban engedélyezték a kijárat megnyitását, és a 18. századi csatornában még 1996-ban is folyt a szennyvíz.⁴⁴

A 18. század közepére a városfal rondellái, kapui, külső tornyai a rohamosan fejlődő város közlekedési akadályai lettek. A jelentőségüket veszített, használat és karbantartás nélküli falak pusztulásnak indultak. A lakosság a kapuk közötti falakat több helyen áttörte, új kijáratok létesültek. A pesti polgárokból álló városi tanács a 18. század második felében már a városi élet fejlődését, forgalmát akadályozó romhalmaznak tekintette a városfalat. A felmerülő problémák megoldására törekedett, és a kialakult helyzet rendezésére első lépésként elrendelte a városfal felmérését. 1772-ben Chim Mihály telekhivatali segéd ezt a munkát el is végezte. Az 1772. november 28-án, a kamarához küldött tanácsi jelentésben még felsorolják, hogy a városfal külső oldalán nem lehet építkezni. A felsorolt érvek között „tűzbiztonsági”, gazdasági okok (a vásári bódék bérleti díja, 335 forint elvesztése) és közlekedési nehézségek kialakulása szerepeltek.⁴⁵ A városi fejlődést elősegítő pénzforrások keresése közben végül elhatározták a városfal külső és belső oldalán megmaradt, beépítetlen terület telkekre osztását, és a telkeket eladják.

28. Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. Budapest Főváros Levéltára

29. Hatvani kapu és a Polgári Lövölde. Részlet. Binder János Fülöp: Buda és Pest látképe a pesti serfőző céh bizonyítványán, 1797. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

Fennmaradt egy 1772-es helyszínrajz, amely a Polgári Lövölde és a Kecskeméti kapu közötti falszakasz külső oldalának a felparcellázására készült (27. kép). Valójában ez volt az első lépés abban a folyamatban, amelyben a városfal nemcsak az „erőd jellegét”, hanem a történelmi jelentőségét is elvesztette.

A rendelkezésre álló 18. századi helyszínrajzok és az 1785-ös Balla térkép azt mutatják, hogy először a városfal belső oldala menti szabad területet építették be. 1770-es években az északi Dunai rondellától az Invalidus házig a városfal belső oldalát, végig beépítették. 1779-ben a rondella és a Váci kapu között, a hídfelügyelők lakóházait építették a városfalhoz. A Váci kapu DNy-i sarkán a „császári erődítés őrháza” a szemben lévő DK-i sarkon a Pest-városi vámház állt.⁴⁶ A Váci kapu és a Sütő utcai új kapu között a városfal belső oldalán beépített telkek voltak. A városfal feltehetően még teljes magasságában állt, mert a városfal külső oldala 1785-ben még beépítetlen volt, de a Balla térképen a Dunai rondella és a Sütő utcai kapu közötti városfal külső oldalán, már 13 azonos méretű telek látható. 1875-re, az Invalidus ház ÉK-i sarka melletti, Gerlóczy utcai kijárótól a Váci utca déli végéig teljesen beépült a városfal belső oldala (28. kép).

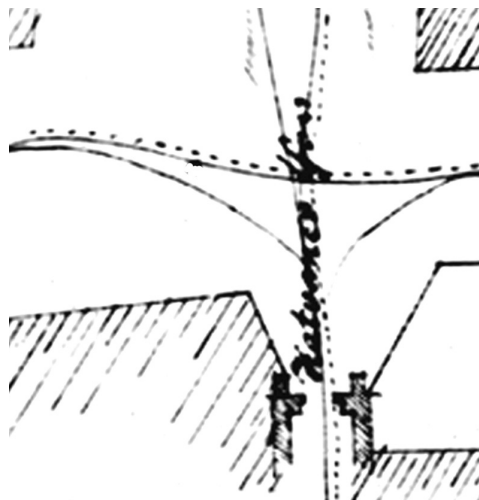
Bár történelmi források nem állnak rendelkezésre, az gondolható, hogy a városfal külső oldala először az Invalidus ház és a Hatvani kapu között épült be. A fal külső és belső oldalán kimért házhelyek között a városfal lett a telekhatár. Egy-egy telken a tulajdonosok jobb esetben kerítésnek, a fal külső oldalának beépítése idején pedig felhasználható építőanyagként tekintették a falat. A 20. század második felében, a falkutatások idején látható volt, hogy a 10 m magas városfalból 6–9 méter magas részlet hiányzott. Az 1–4 m magasán meghagyott falat, a legtöbb telken, mindkét oldalán levésték. Csak egyetlen, a Semmelweis utca 13. telken, a Károly körüti ház falában maradt meg a gyilokjáró szintje és felette egy pártafok csomója.⁴⁷ Az 1785-ös Balla térképen látható, hogy a legtöbb Károly

körüti, Semmelweis utcai telken a városfal mindkét oldalát beépítették (28. kép).

A 18. század közepén a városfal külső oldalán, a Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti 80 ölnyi területet foglalta el a Városi Polgári Lövölde. Deszkakerítés választotta el az Országúttól, a mai Múzeum körüttől. A Hatvani kapu és a lövölde rajza fennmaradt Binder János Fülöp rézmetszetén (29. kép).⁴⁸ A művész 1760-ban érkezett Budára, és többek között, pesti-budai látképekkel díszített céhleveleket készített. Fennmaradt egy, a pesti serfőző céh által, 1797-ben kiállított bizonyítvány, amelyen a díszítő látkép Pest, és a pesti városfal keleti oldalát mutatja. Binder az 1772-es állapotoknak megfelelően részletesen megrajzolta a Lövöldét és a Hatvani kaput, a kapu északi oldalán látható négy földszintes ház, amelyek Chim Mihály jelentése szerint 40 öl (76 m) hosszú falszakaszt takartak el a városfalból. A Hatvani kapu nyugati oldalán helyezkedett el a 80 öl, cc. 152 m hosszú, és cc. 20 m széles, keskeny téglalap alaprajzú lövölde. A kapu déli oldalához épített kis házban volt a bejárat. A pesti tanácsülési iratok szerint a lövölde hátsó részére golyófogó kőfalat kellett építeni.⁴⁹ A serfőző céh bizonyítványán két, éppen felrobbant lövedék mutatja a lövölde déli oldalán álló golyófogó kőfalat, amely a valóságban a mai Múzeum körút 7. számú ház helyére tehető.⁵⁰ A bizonyítvány tehát a kiállítási évnél korábbi állapotokat ábrázol, hiszen a pesti tanácsülési jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy a lövöldét 1784-ben lebontották és áthelyezték a Kecskeméti kapu nyugati oldalára (45. kép 1.)

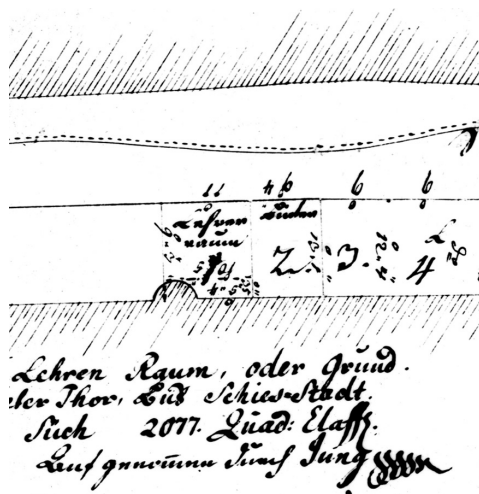
A lövöldétől a Déli nagy rondelláig (Fő-vám tér) szabadon állt a városfal déli oldala. A Déli rondella nyugati oldalán, a Duna-parton hullámzó, a 19. század második felében lecsapolt tavak (Halász tó, Molnár tó) és a városfal között, a városfalhoz építve, helyezkedtek el a bőrfeldolgozó műhelyek (45. kép 2), a Duna-parton pedig vágóhíd működött.⁵¹

Ebben az időszakban egyre több helyen átjárókat bontottak a városfalban, mert a három városkapu kevés volt a városi köz-lekedéshez. A Hatvani kapu és a rondella, jelentős

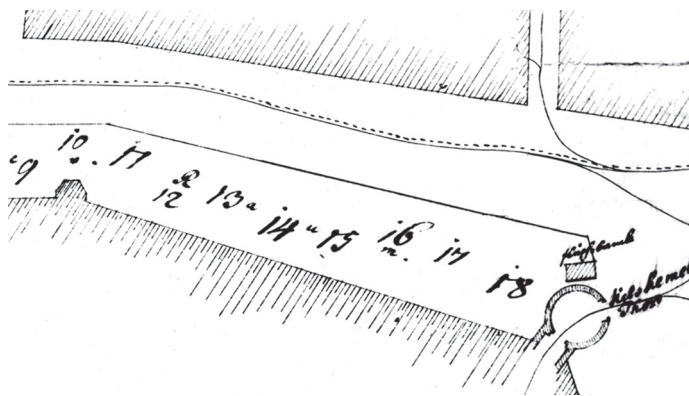
30. Hatvani kapu alaprajza. Rendezési terve. Részlet. 1772.

Fotó BTM középkori fotótár, archivum

31. V. Múzeum körút 13. Külső torony a Hatvani kapu közelében. Rendezési terv, részlet. 1772.

Fotó BTM középkori fotótár, archivum

32. Külső torony (Budapest V. Múzeum körút 29–31) és Kecskeméti kapu rajza. Rendezési terv, részlet. 1772. Fotó BTM középkori fotótár, archívum

33. Hatvani kapu és a Cukor utcai Porta Nova. Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL

közlekedési akadályt jelentett, különösen vásárok idején, mert a torlódások közben sok baleset történt. A 18. század közepén áttörték a forgalom számára, és rövidesen lebontották az egész rondellát.⁵² Chim Mihály 1772-ben a rondellának már a helyét sem említette, és a kaputorony támpilléreit sem látta. Chim Mihály jelentését követően a városi tanács elhatározta, hogy a Hatvani kapu déli oldalán a városfal és az Országút (Múzeum körút) között területet jól eladható házhelyekre osztják. Egy, a 18. század második felében, 1783 előtt készült helyszínrajz a Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti városfal külső oldalát ábrázolja (27. kép).⁵³ A Polgári Lövölde és a Kecskeméti kapu között, a városfal külső oldalát 18 házhelyre osztották. Ezen a rajzon hiányoznak a támpillérek, a Hatvani kaputoronynak a város felőli, belső oldala, és az oldalfalak nyugati fele (30. kép). A városkapu déli oldalán elhelyezkedő lövölde területét még nem osztották fel, mert a Lövölde áthelyezését csak később, 1783-ban határozták el. A városfalon álltak a Hatvani

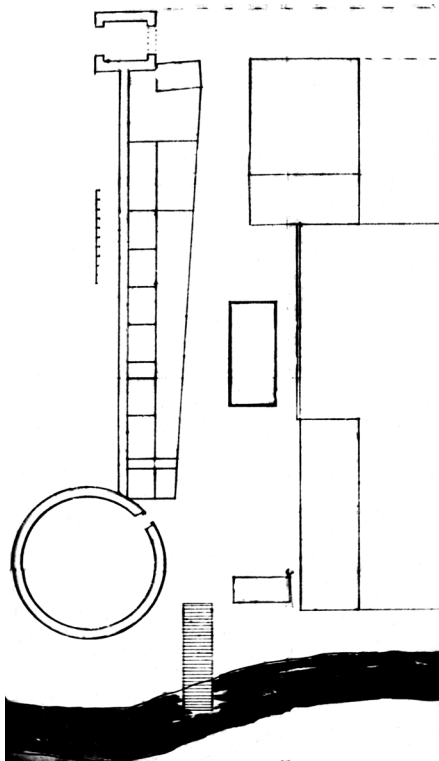
és a Kecskeméti kapuk közötti külső tornyok (27. kép). Közöttük nyolc ház helyet már pontosan kimértek. Az 1. ház helyen (Múzeum körút 13.) a Polgári Lövölde melletti torony állt (31. kép), majd ettől kisebb, 7 egyforma ház hely következett. A következő külső torony (Múzeum körút 29–31.) a 10. ház helyen állt, és a rajz nyolcszög három oldalával záródó alaprajzú tornyot mutat (32. kép). Az 1785-re elkészült Balla térképen ez a torony félkör alaprajzú, és a korábbi helyszínrajzhoz képest, a beépítés is megváltozott (28. kép). 1785-re a mai Magyar utca is kialakult. A városfalhoz épített házak sűrűn, egymás mellett sorakoztak. Ezek voltak a legkisebb, szinte kunyhó méretű pesti házak. Lehetséges, hogy a tulajdonosok a lakosság szegényebb rétegeibe tartoztak, de az is elképzelhető, hogy ezek a kis házak nagyrészt a pesti iparosok műhelyei voltak. A 19–20. század folyamán megváltozott a helyzet, lényegesen nagyobb házak épültek a Magyar utcában, és ezzel együtt járt a városfal belső oldalának további, nagymértékű pusztulása.

Chim Mihály 1772-es felmérése idejére a lakosság már a városkapuk bontását is elkezdte. A Hatvani kapunak hiányzott a város felőli, nyugati oldala, a támpillérek, és Chim a többi kapunál sem említette a támpilléreket. A tornyok még álltak, Chim a három városkaput egyformán építettnek írta le. A homlokzat 8 öl széles, az oldalnézet 7 öl hosszú volt. Ezek a méretek megfeleltek a valóságnak, mert a régészeti feltárások során bebizonyosodott, hogy a Váci kapu és a Kecskeméti kapu alaprajza kisebb különbségekkel, de alapjában véve egyforma volt. A 18. századi helyszínrajzon (30. kép) a Hatvani kapu négyzetes belső teréhez, a külső oldalon, mint a másik két kapunál, egy kisebb téglalap alakú farkasverem –akna – csatlakozott. A billenő kapuhíd pallója számára készült. Feltételezhető, hogy külső sarkokon, miként, a másik két kaputoronynál feltártuk, kettős támpillérek álltak.⁵⁴

A RONDELLÁK, KAPUK, KÜLSŐ TORNYOK LEBONTÁSA

A 18. század közepére a „lakosság” már nagyrészt lebontotta a városkapuk előtti külső erődítményeket és több helyen átjárót bontott a városfalban. Hosszas tanácskozások kezdődtek a városi tanács ülésein, végül eldöntötték a városfal sokat emlegetett „erődjelleget” megszüntetését. Először felparcellázták a városfal két oldalán a beépítetlen területeket, a városfal a két telket elválasztó, magántulajdonba került kerítéssé változott. A forgalmas kapuk melletti területek voltak a legértékesebbek. Ezért 1783-ban „városgazdasági” okokból elhatározták, hogy a Hatvani kapu melletti Polgári Lövöldét áthelyezik a Kecskeméti kapu déli oldalára. A lövöldét hamarosan lebontották, és a városfal külső oldalán hat ház helyet mértek ki. 1785-re mind a hat telek beépült. (33. kép).

A városkapuk, külső tornyok és a városfal-szakaszok tervszerű bontása 1783-ban kezdődött és az 1790-es években nagymértékben folytatódott. A 19. század elejére a városfalból már semmi sem látszott. A tanács a rondellák, kapuk bontásából származó, újra felhasználható építőanyagot elárverezte, és a felszabadult területeket értékesítette. A városfal két oldalán kimért telkeken pedig, az új tulajdonosok a kerítésként megszerzett városfalból lebontották az újra felhasználható építőanyagot. A városfalpusztulás mértéke jól látható Balla Antal 1784–86-os *Pest térképén* (27. kép).

34. Duna-parti Északi rondella, a Váci kapu és a hajóhid helyszínrajza. 18. század közepe.
Fotó BTM középkori fotótár, archivum

Északi Dunai rondella.

Apáczai Csere János utca 7–9. előtt, úttest

A 18. századi helyszínrajzok szerint a városfal ÉNy-i sarkán álló, északi Dunai rondella a Türr István (18. század: Kishíd) utca északi oldalán, részben az Apáczai Csere János utca 6. (1945 előtt 9.) épület és az úttest helyén helyezkedett el (34. kép). Az 18. század közepén készült helyszínrajz szerint a rondella külső átmérője 37 m, a belső átmérője 27 m, falvastagsága 3,45–5,6 m volt. A rondella mellett, a Türr István utca tengelyében volt a Budára vezető hajóhid pesti hídfője.⁵⁵ Középkori alapokon álló, erős pillérre támaszkodott. A nagy, simára csiszolt kváderekből álló hídfő maradványa 1967-ben a Vigadó téren, az 1945-ben lebombázott Carlton szálló pincéjében került elő.⁵⁶

A török hódoltság idején, különösen az 1602–1604. évek közötti időszakban, az északi rondella romossá vált, mert – mint már volt róla szó – a német kézen lévő Pestet Lala Mehmed a budai várból egyfolytában lövette. Kiderült, hogy ez a pesti városfal gyenge pontja, és ha ki is javították, az 1684–86-os hadjárat idején újból szétlőtték. A törökök kiűzése (1686) után, feltehetően a balesetek elkerülése végett, a romos Dunai rondellát is valamennyire kijavították. A 18. század elején Grabwinkler Gábor kádármester a rondellában alakította ki a műhelyét. 1730-ban a városi tanács a műhelyt megszüntette, a kádármester a Váci kapu külső oldalán, a Duna-parton kapott egy új telket a fakereskedés számára. 1730-ban Pilart főhadi biztos megkapta a rondellát, de nem tudjuk mire használta, és meddig maradt a birtokában.⁵⁷ Az 1785-ös Balla térképen a rondella helye üres (35. kép 2.), és a városfal külső oldalán, a Váci kapu és a rondella között már három telket kimértek. A rondella helyét egy későbbi, 1790-es helyszínrajz – miután a rondella maradványait 1789 nyarán a pesti tanács lebontatta – mutatja (36. kép).⁵⁸ A kőanyagot 516 köbölre becsülték, azonban a bontásnál az anyag harmadrésze törmelékké vált. Az árverésen, köbölönként 3 forintért csak 344 köböl újra használható kőanyagot értékesítettek. A rondella helyén kimérték a Váci kapu és a rondella közötti városfalszakasz külső oldalán a 4. házhelyet. A kőanyagot és a házhelyet Kemnitzer János vette meg, aki szállót-kávéházat építtetett a rondella helyére.⁵⁹

Az északi Dunai Felsővízi rondella lebontásával egyidőben a hajóhidat északi irányban, a Deák Ferenc utca elé áthelyezték, ezzel a Budára vezető forgalmas országút a városfal külső oldalára került (36. kép).

A rondellát korábban, Rokken Ferenc és mások a volt Angol Királynő szálló (2011: Apáczai Csere János utca 9.) telkére helyezték, de a szálloda pincéjében előkerült falak

a leletmentést végző Garády Sándor szerint nem a rondella részletei voltak.⁶⁰ A rondella maradványai még nem kerültek elő, ezért a rondella pontos helyét nem ismerjük.

Váci városkapu.

Váci utca 1–3, 2–4. előtt, úttest

A Váci kaput ábrázoló utolsó helyszínrajz a 18. század második felében készült, ezen a kapu alaprajza négyzethez közeli téglalap. Feltűnő, hogy a Váci kapunak egyetlen támpillérét sem tüntették fel, valószínű, hogy azokat korábban lebontották. Az 1985-ös feltárás idején a támpillérek és a kaputorony maradványainak a teteje azonos szinten volt (34. kép).⁶¹ A városfal ÉNy-i sarkának beépítettségéről, a „Váci kapu környéke 1799-ben”, Rómer Flóris közölt egy helyszínrajzot, amelyet a budai vezérkari iroda rajzai „nyomán” állítottak össze.⁶² A 18. század közepén a kapu előtere beépítetlen volt, de az 1770–1780-as években lényegesen megváltozott a helyzet. A Váci kapu is akadályozta a közlekedést, és a városfal É-i, beépítetlen oldalának a felparcellázása jelentős árbevétellel járt. Elsőként, 1780-ban a Váci kaput bontották le.⁶³ A használható köveket elárverezték, a tanácsi jegyzőkönyv szerint Gabler Mihály 290 forintért vette meg az újra felhasználható építőanyagot.⁶⁴ Az 1785-ös térkép már fel sem tünteti a kapu maradványait (35. kép 1).

Az 1772-es felmérés szerint, mint korábban említettük, a Váci kapu mellett fekvő

35. A városfal kisebb, ÉNy-i rondellája (Színházi rondella).
Ballai Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL
1. Váci kapu helye. 2. Északi rondella helye. 3. Színházi rondella

Schützenhoffer háztól az Invalidus házig, a városfal beépítetlen külső oldalán a zsidók vásári bódéin kívül nem volt más épület.⁶⁵

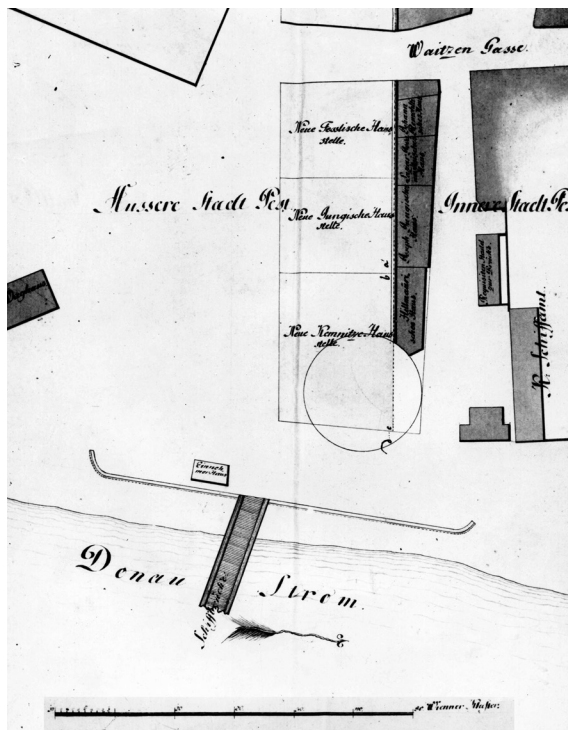
A Váci és a Hatvani városkapu között, a városfal három, tompaszögű sarkán külső tornyok álltak. Az 1684-es városképi metszeteken (7. kép) a tornyok nem egyformák, a Váci kapu melletti négyszögletes alaprajzú, a Károly körút 28–30. telken álló félkör alaprajzú (ez a torony a legkisebb és a legalacsonyabb), a Károly körút 14–16. telken lebontott harmadik torony alaprajza szintén félkör alakú volt. A 20. század elejére mind a három tornyot lebontották, feltehetően az alapfalakat is kiszédték. Régészeti feltárássra nem volt lehetőség, ezért nem ismerjük a tornyok pontos elhelyezkedését, méreteit és a tornyok közötti különbségek okait.

Külső torony. Deák tér – Sütő utca 1. körül

Váci kapu melletti torony az 1684-ben készült, Pestet északról és keletről ábrázolt képeken látható (7. kép), miszerint a városkapukhoz hasonló, négyszögletes alaprajza volt, és a Deák téren, a Sütő utca betorkollása körül helyezkedett el. Rómer Flóris 1873-ban megjelent monográfiájában közzétette Matzl „mérnökkari kapitány” Pest város határát 1752-ben bemutató térképének a másolatát, ezen még mind a három ÉK-i külső torony látható.⁶⁶ Ezek közül elsőként a Váci kapu közelében álló (Deák tér) négyszögletes tornyot bontották le. Az 1752 utáni években már egyetlen tanácsi iratban, vagy a telekkönyvekben sem említették, és nem fordult elő a helyszínrajzokon sem. Lehetséges, hogy az 1703 évi tanácsulési jegyzőkönyvben említett „zersprungene Rondell” bástyával volt azonos, és miután

a megrongálódott rondellát lebontották, a helyén bezárták a városfalat.

Erre a környékre tehető a mai Erzsébet térre vezető kijárat létesítése a városfalban. Az új kaput, Porta Nova, az 1784–86-os Balla térkép már feltüntette (37. kép 1). 1787-ben feltehetően szélesíteni szerették volna, ezért a városfalhoz épített Szen-féle ház örökösei 1200 forint kárpótlásért és a városfal lebontott kőanyagáért hozzájárultak a ház lebontásához. 1789-ben azonban, a Szen ház örökösei visszamondták az egyezséget és a házukban szerettek volna maradni. A kamarai igazgatóság azonban, ragaszkodott a korábbi tervekhez és utasította a pestvárosi tanácsot, hogy

36. A városfal külső oldala. A Váci kapu és a Duna-part között kimért telkek. Helyszínrajz, 1790. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

37. A városfal É-i ÉK-i oldala. Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL

1. Deák tér, torony helye. 2. Károly körút 28–30, torony. 3. Károly körút 14–16, torony helye. 1784–1786.

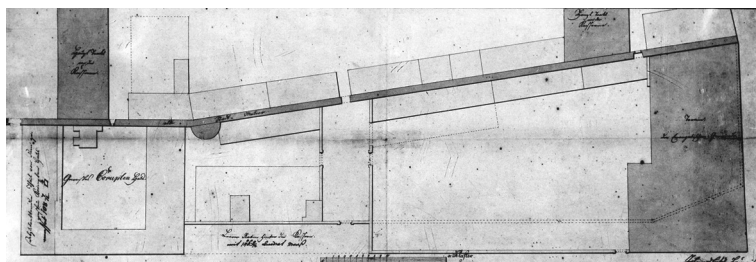
a városfalat a hozzáépített házzal együtt bontassa le. Szükség volt a szélesebb új kapura, mert a mai Erzsébet téren 1789-ben vásárteret alapítottak.⁶⁷

Külső torony. Károly körút 28–30.

A városfal ÉK-i tompaszögű sarkán álló, középső torony helyét ismerjük (37. kép 2). 1751-ben, helymeghatározás nélkül egy „drabant” rondellát (Trabanten Rondell) említettek, amely feltehetően az Invalidus ház (mai Városháza) északi kerítését alkotó városfalrészleten álló külső toronnyal azonosítható.⁶⁸ A 18–19. századi történeti és levéltári adatok, térképek, helyszínrajzok feltüntették a kerítés alakított, szabadon futó, 120 m hosszú városfalrészletet, a fal belső oldalához épített melléképületeket. A külső oldal a 18. században még beépítetlen maradt. A helyszínrajzok alapján a Városháza É-i udvarára, az 1996–97. évi régészeti feltárás helyszínére esett az ÉK-i városfalon álló középső, külső torony. Hild János 1810 körül készített helyszínrajza alapján meghatároztuk a torony helyét, és megállapítottuk, hogy félkörnél kisebb, körszelet alakú alaprajza volt. (38. kép).⁶⁹ A 19. század végén a városfallal együtt lebontották a járószintig, majd a 20. század első felében a tűzoltó-laktanya (2011: Merlin Színház) építése előtt a középkori tornyot az utolsó kövekig kiszedték, a toronynak a helyét is eltüntették. 1996-ban a volt tűzoltó-laktanya ÉNy-i sarka előtt előkerült egy gödör, amely a középkori torony külső körívének a helye volt.⁷⁰

Külső torony. Károly körút 14–16.

Ezen a falszakaszon, a városfal újabb tompaszögű sarkán álló külső tornyot a 17. század közepén készült térképeken (Matthey 1746) még feltüntették, de feltehetően rövidesen lebontották. A 17–18. századi telekkönyvekben említtek egy Magas Rondellát, amely Rómer Flóris szerint a „megye utcával (Vármegye utca) szemközt feküdt.” Lehet, hogy 1772-ben Chim Mihály még látta, de Balla Antal 1784–86-os térképén már nem tüntették fel (37. kép 3).⁷¹ A Károly körút 14. és 16. sz. házak helyére azonosított torony lebontására vonatkozó adat nem ismert.

38. Budapest V. Károly körút 28-30. A városfal és a külső torony.
Hild János, 1810. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

39. Hatvani kapu belső oldala 1780-ban. Könyvomat Varságh Jakab elveszett olajfestményéről,
19. század közepe. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

Hatvani városkapu. Kossuth Lajos utca 17–19. előtt, úttest

A városkapuk maradványai közül legkésőbb, 1809-ben a Hatvani kapu részleteit bontották le. Már a 18. század első felében egyre nagyobb közlekedési akadályt jelentett. A 18. század közepén áttörték a forgalom számára, és rövidesen lebontották az egész rondellát.⁷² Közben a kaputorony bontását is elkezdték. 1772-ben Chim felmérte a városfal fennmaradt részeit és a tanácsülésre benyújtott jelentésben már csak a kapuról esett szó.⁷³ A Hatvani kapu maradványainak az alaprajzát a korábban már bemutatott 1772-es helyszínrajz megőrizte (27. 30. kép). Hiányoznak a külső sarkokon álló kettős támpillérek, a kapu oldalfalaira merőleges É-i és D-i támpillérek, és belső támpillérekkel együtt lebontották a kapu teljes Ny-i oldalát.⁷⁴ A kapu maradványait a 19. század elejéig békében hagyták, majd a Helytartótanács, arra való hivatkozással, hogy a vásárok idején életveszélyes tolongást okoz, 1809-ben elrendelte a Hatvani városkapu teljes lebontását.

A tanácsülési jegyzőkönyvben részletesen feljegyezték az eseményeket: az országos vásár után az épületből kiköltöztették az ott lakó Reiner karmestert, és 1809. június 13-án megkezdték a bontási munkákat. A lebontásra Bekella Miklós kereskedő vállalkozott, aki Zitterbarth építőmesterrel végeztette el a munkát.⁷⁵

A Hatvani kapu 18–19. századi, város felőli, belső homlokzatát Varschág Jakab olajfestménye örökítette meg. Időközben elveszett, de több, különféle technikával készült 19. századi másolat készült a festményről (39. kép).⁷⁶

Külső torony. Múzeum körút 13.–Ferenczy István utca 7.

A 18–19. századi Cukor kapu déli oldalán a mai Múzeum körút 13. számú ház helyén állt a városfal Hatvani kapuhoz közeli, külső tornya. A pesti városi tanács az 1770-es években már foglalkozott a Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti városfalszakasz külső oldalának házhelyekre való osztásával. A parcellázás helyszínrajzát 1772-ben el is készítették, amelyen külön kijelölték a városfal külső tornyát és a tornyot körülvevő telkeket. (29. 31. kép). Az 1785-ös Balla térkép részletesen feltünteti a beépítést. A torony szabadon állt a városfal külső oldalán felépített ház udvarán. A városfal belső oldalán kimért Magyar utcai telken felépült ház ÉK-i sarka viszont, beleért a torony belsejébe (40. kép). 1785 körül tehát, még nem akarták lebontani a tornyot. A Polgári Lövölde mellett (a mai Ferenczy István utca–Múzeum körút saroknál) az 1780-as években a lakosság megbontotta a városfalat, és az átjárót 1786-ban kiszélesítették és véglegesítették, majd egy évtized múlva a lebontották a tornyot. Az 1794. évi tanácsülési jegyzőkönyvben az olvasható, hogy a torony köveit Lackhner Antal árusította, annak ellenére, hogy még a torony melletti telek árát sem fizette meg.⁷⁷

A Porta Nova (Új kapu) már látható az 1784–86-ban elkészült Balla térképen (27. 40. kép). 1794-ben az új kaput a hozzávezető utca neve után, Cukor kapunak nevezték, és a kapu környékén kimért telkek már pesti polgárok tulajdonában álltak.

Külső torony. Múzeum körút 29–31.

A középkori városfal Kecskeméti kapuja közelében álló, középkori külső torony maradványait a Múzeum körút 29–31. telken tárta fel a régészeti kutatás. Kiderült, hogy a torony a városfallal egyszerre épült, nyújtott félkör, helyesebben körszelet alakú volt az alaprajza. A méretei megegyeztek a 18. századi adatokkal, a belső tér átmérője a városfálnál 6 m, a városfalra merőleges sugara 4,5 m, a fal szélessége 1,9 m, így a torony alapterülete cc. 9,8×6,4 m volt. Belső falsíkja köríves volt, a külső oldalon azonban, volt egy egyenes falsík, amely arra mutatott, hogy a 18. században a torony keleti oldala a nyolcszög három oldalával zárult. Ezt a toronyformát ábrázolja az 1772-ben készült helyszínrajz (27. 32. kép).⁷⁸

A városfal külső oldalán a Múzeum körúti külső tornyok közötti területet, beleértve a tornyokat is, 10 házhelyre osztották. Az 1785-ös Balla térképen ez a torony félkör

40. V. Múzeum körút 13. A városfal külső tornya és a Porta Nova.
Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL

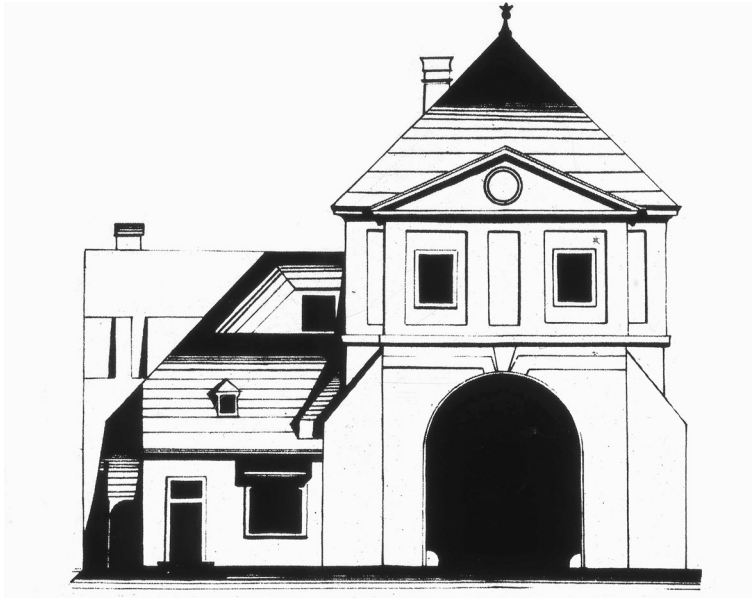

41. V. Múzeum körül 29–31. A városfal DK-i külső tornya.
 Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL

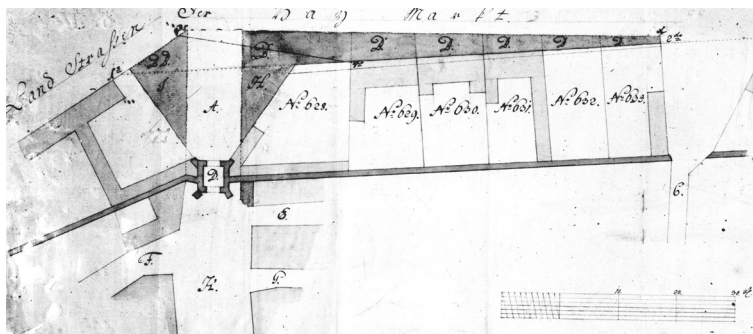
alaprájzú, de az 1772-es tervezethez képest a beépítés megváltozott. A Balla térképen a 115–116. számú házakba belerajzolták a tornyot (27. 41. kép). A torony külső oldala két, a városfal külső oldalán kimért telekre került, és az új épületeket a toronyhoz építették. (Ez a 18. századi telekhatár fennmaradt, a középkori torony maradványai a Múzeum körül 29–31. telken helyezkednek el.) A Balla térképen a torony belső oldalán egy keskeny, beépítetlen telek volt, ami azt mutatja, hogy a torony maradványainak a belső oldala szabadon maradv, látható volt. Feltételezhető, hogy az üres telket hamarosan beépítették. A torony maradványai eltűntek a 18–19. századi pincékben.⁷⁹

Kecskeméti városkapu. Kecskeméti utca 17–19. előtt, úttest

Pest DK-i városkapuja, a Kecskeméti kapu, vagy Szolnoki kapu a 18. században is a város egyik legforgalmasabb kapuja volt. A kapu és a hozzáépített külső erődítmény, barbakán, az 1686-os török alóli felszabadító háború alatt megrongálódott, de a 18. század első éveiben, a kuructámadás elleni védekezésül, feltehetően 1703-ra kijavították.

42. Kecskeméti kapu belső oldala. 18. század 2. fele. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

43. Kecskeméti kapu környékének rendezési terve, 1780-as évek. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

Az 1770-es években a városkapu és a barbakán is fennállt. A már többször idézett 1772-es helyszínrajz a középkori Kecskeméti kapu kutatásának is a legfontosabb forrása (27. 32. kép). A helyszínrajzon látható, hogy már lebontották a kapu belső, Ny-i oldalát, a belső támpilléreket, és áttörték a barbakánt. A barbakán azonban még fennállt. A helyszínrajzon a barbakán közelében, az ÉK-i oldalon áll a 18. századi vámház, amely az 1785-ös Balla térképen is látható (28. kép). A kecskeméti kapu feltárása közben előkerült a vámház Ny-i falmaradványa, amely a kapu, külső K-i falától 12–13, a városfaltól 19–20 méterre helyezkedett el.⁸⁰ Az északi Duna-parti, a Hatvani kapu előtti, a Fővám téri Déli rondella 18. századi felmérés szerinti mérete alapján úgy látszik, hogy a Kecskeméti kapu előtti barbakán és a 18. századi vámház kisebb területet foglaltak el, mint a rondellák. A 18. századi adatok tehát azt mutatják, hogy a Kecskeméti kapu előtt nem épült körszelet alaprajzú, nagy rondella.

Többször említettük, hogy Chim Mihály 1772-es felméréséből és a pesti tanács elé terjesztett jelentéséből kiderült, hogy a 18. század elején kijavított, átépített városkapuk alaprajza és méretei egyformák voltak.⁸¹ A Kecskeméti kapu lebontása előtti, a kapu belső homlokzatát megőrkítő rajzon jól szétválaszthatók a középkori és a 18. századi részletek (42. kép).⁸² A 18. századi egyemeletes, gúlatetős torony földszintje és a belső sarkokhoz épített támpillérek, valamint a kapunyílás alsó része 15. századi, a kétablakos emeleti helyiség külső homlokzata és talán az oldalfalak egy része, valamint a teljes tetőszerkezet 18. századi. A Kecskeméti kapu belső oldaláról készült rajzon az ÉNy-i támpillér mellett egy kis, kétszintes épület volt. Mellette lépcső vezetett az emeletre. Az ásatási adatok alapján feltételezhető, hogy ezek az épületek középkori alapokon álltak, és hozzátartoztak a középkori kapuhoz.

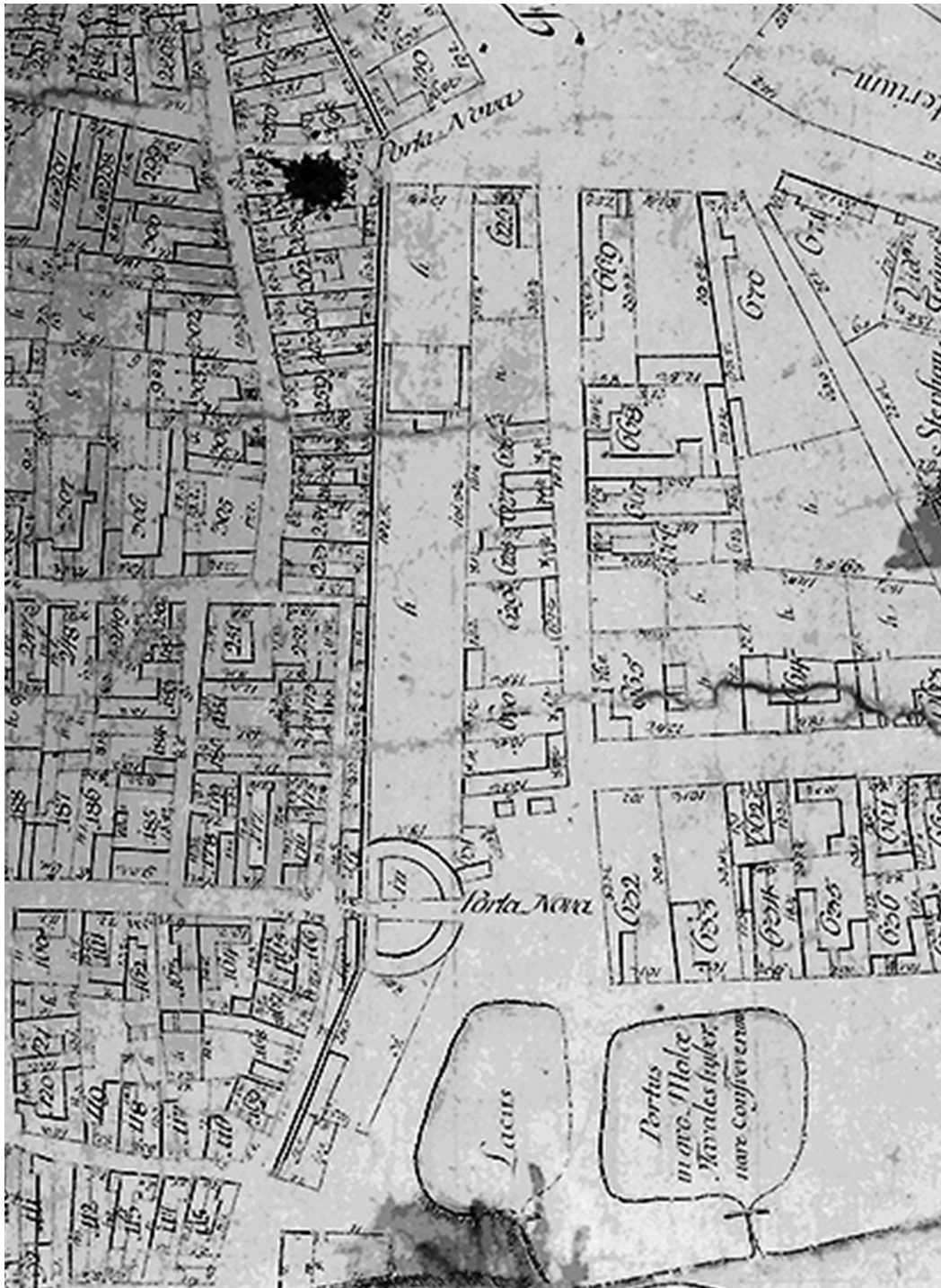
A 18. század elején újjáépített kaputorony és a hozzákapcsolódó épületek a 18. század végére szintén nagy forgalmi akadályt jelentettek. A városi tanács elhatározta a kapu lebontását. Rendezési tervet készítettek, amely szerint a kapu lebontása után, teljesen átépítenék a kapu környékét (43. kép).⁸³ A városkapu lebontott kőanyagát az az építési vállalkozó kaphatta meg, aki elvállalta, hogy fél év alatt úgy végzi el a bontást, hogy a közlekedést nem akadályozzák. Eredetileg Jung József kapott megbízást a bontásra, de végül Gartner Mihály végezte el a munkát. A városkaputa 18. század végi járószintig lebontották, és a kapu maradványait homokkal feltöltötték. Rövidesen az elfogadott rendezési terv szerint felépítették a kaputorony két oldalához csatlakozó épületeket és a lebontották a telekhatáron álló városfal részleteket.⁸⁴

Külső torony. Vámház körút 16.

A 18. század első felében, a Kecskeméti kapu és a Déli rondella közötti szakaszon, a városfal külső oldala szabadon állt. 1772-ben, mint korábban írtuk, városgazdálkodási okokból a tanács elhatározta, hogy a Hatvani kapu déli oldalán a városfal és az Országút (Múzeum körút) között

*44. V. Vámház körút 16.
Külső torony maradványa. 15. század.
Fotó T.B., 1979*

45. A városfal Ny-i oldala. Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL.
 1. Polgári Lövölde. 2. Műhelyek. 3. Vágóhíd. 1784–1786

területet jól eladható házhelyekre osztják. Ezért a Polgári Lövöldét a Kecskeméti kapu déli oldalára szerették volna áthelyezni, és a lövölde megközelítésére a városfalon kijáratot akartak nyittatni. Chim Mihály 1772-es felméréséből és jelentéséből ismert, hogy a Kecskeméti kapu déli oldalán már volt néhány ház, és itt helyezkedett el a járványtemető. A városfalat a mai Királyi Pál utca keleti végénél korábban már áttörték, de később befalaztatták. Az áttörés melletti toronyban Mayer Mihály horvát suszter lakott, ezért a helytartó tanács elrendelte, hogy a lövészegegyesület vásárolja meg Mayer Mihály horvát suszter lebontandó házát, azaz az akkor még lakható tornyot (44. kép). A tanácsulési jegyzőkönyvekből nyomon kísérhetők az események, amelyek 1786-ben lezárultak. A Polgári Lövöldét áthelyezték és engedélyezték a torony melletti új kapu kialakítását a városfalban. Az itteni új kaput (Porta Nova) az 1785-ös Balla térkép is feltüntette (28. kép).⁸⁵

Az 1780–90-es években a városfal déli oldalán érdekes helyzet alakult ki. A Balla térkép (1785), pontosan feltünteti a Kecskeméti kapu nyugati oldalára áthelyezett Polgári Lövölde alaprajzát (45. kép 1.) A városfal melletti cc. 25 m széles, keskeny téglalap alaprajzú terület a Vámház körút 16. telken álló, Czélos bástyának nevezett torony és a Fövám téri, Déli rondella között helyezkedett el. A lövölde áthelyezésével egy időben, a Molnár tóig utcákat kialakítva, felparcellázták a városfaltól délre elhelyezkedő beépítetlen területet. 1785-ben a Polgári Lövölde déli oldalán is különböző épületekből álló utca volt. A Déli rondella előtti terület nagyrészt beépítetlen (45. kép 2), az ÉNy-i sarokban csak kisebb épületek, bódék voltak. A rondella nyugati oldala és a mai Molnár utca között, egy nagy udvaron, azok az épületek álltak, amelyek a század közepén a bőrfeldolgozó műhelyhez tartoztak (45. kép 2).⁸⁶ A műhelyudvar déli oldalán helyezkedtek el a 19. század 2. felében lecsapolt tavak. 1785-re a városfal DNy-i sarkát lebontották, illetve a déli városfal is csak a mai Molnár utcáig, mint az ipartelep kerítése, maradt fenn.

Déli rondella. Fövám tér 5–6. előtt, úttest

Pest É–D-i középkori főutcájának (Váci utca) déli végén a fennmaradt adatok szerint nem épült városkapu, a városfalra csak egy, a Hatvani kapu előttihez hasonló alaprajzú erődítményt, rondellát építettek (45. kép 2). A rondella kevésbé sérült a 17. századi hadi események közben helyreállítva, a 18. század végéig fennállt. A lebontás veszélye az 1780-as években jelent meg, amikor a Polgári Lövöldét áthelyezték a Kecskeméti kapu déli oldalára, és engedélyezték, hogy kijáratot bontsanak a városfalban. A rondellát ebben az időszakban a Váci utca akkori neve (Lipót utca) után Lipót bástyának (Leopold Pastei) nevezték. A pesti, belvárosi kereskedők 1787-ben kérvényezték, hogy a Lipót utcát lezáró városi rondellát lebonthassák. A pesti tanács úgy határozott, hogy a kérelmezők saját költségükön megcsináltathatják a kijáratot, és a lebontott anyagért 24 forintot kell fizetniük. Rövidesen elkészült az újabb kijárat, és az új kapunyílás körül körben, megmaradtak a rondella falai. Az új kijárat azonban szűkösnek bizonyult, és 1795-ben felmerült a falak teljes lebontása. Holzer József mészáros szerette volna megvásárolni a bontott köveket, de a pesti tanács úgy döntött, hogy a jelentős mennyiségű kőanyagot megtartják. A rondellát felmérték: 19 öl (36 m) hosszú városfalszakaszt takart el, 4 öl (7,6 m) magas volt, a 3 öl 3 láb (cc. 6,30 m) széles alapfal felfelé fokozatosan keskenyedett.

Átmérője 21 öl (40 m), és a városfalra merőleges sugara 15 és fél öl (29,5 m) volt.⁸⁷ A Hatvani kapu előtti rondella rekonstruált átmérője szintén 40 m, és az alapfal, mint a déli rondelláé, 6 m széles volt. Ez a két, alapvető adat azt mutatja, hogy a két rondella feltehetően egyforma lehetett, és azonos tervek szerint épült. Mivel a Fővám téren nincs gépjármű forgalom, valamikor sor kerülhet a régészeti kutatásra.

A városfal nyugati oldala, a Duna-part

A 17. századi látképek és ostromképek szerint csak az Északi rondella és a Március 15. tér ÉNy-i sarka között épített kőfal húzódott, a városfal többi része palánkkerítés volt (4. kép). A Duna-parti építmények, miként a városfal, a dunai árvizek ellen is védték a várost, hiszen a Duna a középkorban is évente megáradt, nem egy esetben több árhullám is érkezett. A palánkokkal megerősített Duna-parti gát, egyben a városfal, bizonyára megvédte Pestet az árvizektől. Az 1785-ös Balla térkép feltünteti a Duna-parti árvízi gátat (27. kép). Ezt régi Duna-parti gátat a 19. század 2. felében, a Duna szabályozása és a pesti rakpartok kiépítése előtt elbontották.

Színházi rondella. Régiposta utca 2–4.

A mai épület alatt és az épület falaiba beépítve fennmaradtak az ún. Színházi Rondella maradványai. Régészeti, vagy műemléki kutatásra még nem került sor. A pesti városfal egyik Duna-parti körbástyája volt (35. kép 3). Építéstörténete ismeretlen, feltehetően többször átalakították. Lehet, hogy már a 13. századi városfalhoz tartozott, más feltételezések szerint a 15. században, illetve a hódoltság korában építették. 1790–1815 között színháznak használták. 1815-ben lebontották.⁸⁸

IV.

MŰEMLEKVÉDELEM

A 18. század végére a pesti városfal rondelláit, kapuit, külső tornyait lebontották, és a közöttük haladó falvonulat is eltűnt a városfalhoz épített házak udvarában. Folytatódott a városfal szándékos pusztítása. A magántulajdonba került, kerítésnek nyilvánított falat mind a két oldalán bontani kezdték, és először csak melléképületeket, pincéket építettek hozzá, majd a 19. század második felében a középkori fal maradványaira ráépítették az új, többemeletes bérházak hátsó falait. A 19. században tovább élt a 18. századi német városvezetés gyakorlata, amely szerint a városfal csak a városi fejlődést akadályozó nagy, romos falvonulat. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a középkori város többi épületmaradványa is eltűnt az 1686 utáni tereprendezésben, és az újjáalakult városi tanács a pesti telkek nagy részét a török alóli, felszabadító háború részvevői között osztotta szét. A távoli vidékekről származó külföldi és magyar katonák feltehetően nem akartak a romos Pesten letelepedni, és a 17. század végére nagyrészt eladták a pesti telkeiket.⁸⁹ Az új tulajdonosok között szintén nem volt egyetlen olyan vevő sem, akinek a felmenői

valamikor pesti polgárok voltak. A 18–19. századi, befektető pesti polgárokat nem a város múltja, hanem a város földrajzi fekvéséből adódó gazdasági, ipari, kereskedelmi és egyéb pénzügyi lehetőségek megszerzése érdekelte.

A nagybirtokos nemesi családból született Jankovich Miklós (Pest 1772–Pest 1846) műgyűjtő és történész-régész volt az első, aki Pest középkori történetével részletesen foglalkozott.⁹⁰ A gyűjteményében értékes régészeti leletek is voltak, régészeti tárgyú tanulmányokat is megjelentetett. Amikor, a 19. század elején felújították és kibővítették Pest vízvezeték- és csatornahálózatát, és több helyen régi falak kerültek elő az árkokban, Jankovich Miklós figyelemmel kísérte a földmunkákat. Megfigyelései alapján, leírta a középkori Pest épületmaradványait,⁹¹ rekonstruálta az első „pesti várat”, amelynek falairól az 1960–70-es években kiderült, hogy azok nem a vár, hanem a 13. századi Pest városfalának a maradványai voltak.⁹² A mai utcák útburkolata alatt, közterületen húzódnak és a közmű munkálatokkal tovább bontják azokat. A 13. századi városfal műemléki, vagy régészeti védettség alá helyezését a jelenlegi jogszabályok nem teszik lehetővé.

Az 1860-as években újra nagy építkezésekre került sor a Belvárosban. Ezekben az években Rómer Flóris már foglalkozott a „Régi Pest”-tel, és megfigyelte a közmű árkokban, és a házak bontásánál előkerült régi, középkori épületmaradványokat. A két utolsó, szabadon álló városfalrészlet 1869-ben tűnt el. Az egyik a Só utcában, Kovács József telkén, a másik a Bástya utca 25. (1869), Tury képviselő még üres telkén állt. Rómer látta, amint lerombolták a Fehér Hajó vendéglő, és Sina-ház bontásánál előkerült városfalakat, és felkérte Bergh Károly építész barátját, hogy felmérje és lerajzolja a még látható részleteket. „Bár valami művészi beccsel nem bírnak, mégis érdekesek régészeti szempontból *Pestnek régi falai is*, melyeknek legnagyobb része most már csak akkor jön napfényre, midőn [...] a hozzájuk épített házak lerombolása alkalmával felszabadítottak. Ekkor láthatjuk házak fenekéin a kőökből rakott, oromzatokkal és lőrésekkel ellátott bástyafalakat.” A korszak városvezetői, a városfal melletti telkek beépítői, a művelt és tanult városi polgárság nem törődött a városfallal, egyedül Rómer Flóris emelte fel szavát a pesti városfal védelme érdekében. „Míg a kolozsvári tornyok leromboltatása miatt az egész régészet kedvelő közönség izgatott állapotban van, míg a történelmi társulat, az archaeologiai bizottság tudományos tekintélyek felhasználásával tiltakozik ezen vandalizmus ellen, sőt ezen ügy még országgyűlési tárgyalás alá is kerül: addig szemünk előtt minden ellenmondás nélkül pusztít az ikerfővárosi közönség [...], e napokban Pest városának utolsó szabadon álló bástyadarabja is földig leromboltatik.”⁹³ Ez falrészlet a mai Bástya utca 17, 19, 21. a Királyi Pál utca 13/b. és a Várház körút 16. házak udvarán állt. A bontás előtt, 1869-ben, Bergh Károly építész-mérnök felmérte és lerajzolta a falat, majd Rómer közzétette az Archaeologiai Értesítő III. évfolyamában. Ez a városfallal kapcsolatos első, tudományos közlemény.⁹⁴ 1873-ban megjelent Rómer Flóris, azóta is egyetlen, pesti várostörténeti monográfiája a Régi Pest, amelyben bemutatta a városfalat is. Semmi hatása nem lett a városfal sorsára. A városfalat nem tekintették műemléknek, és 1945-ig továbbra is folyamatosan bontották.

A tudományos közvélemény és a várostörténeti hagyomány azonban megőrizte a városfal emlékét. A 20. század első felében, a történészek a pesti topográfiai térképekre felrajzolták a városfalat, és leírták, hogy Mátyás király uralkodása (1456–1490) alatt épült. Elsőként, Rómer Flóris és Berg Károly munkái alapján azonosított falszakasz helyét

határozták meg. 1926-ban a Hadtörténeti Múzeum kezdeményezésére Petrakovics József emléktáblát állíttatott, amely napjainkban a Bástyá utca 17. sz. ház utcai homlokzatának közepén a földszinti ablakok között látható. A fehérmárvány tábla alsó része letörött, és a szöveg befejezése hiányzik.⁹⁵

A RÉGI PESTI VÁROSFALHOZ TARTOZOTT PÁLOS BÁSTYÁNAK EGYIK RÉSZE MELY AZ 1738 UTÁN MEGKEZDETT LEBONTÁSBÓL SZERENCSESEN MEGMENEKEDETT E HÁZ HÁTSÓ TŰZFALÁUL SZOLGÁL. MÉG LÁTHATÓ RAJTA A MELLVÉDŐ GYILOKJÁRÓ ÉS TÖBB LÖVŐRÉSE. A HADIMÚZEUM KEZDÉSÉRE [.....]

1928-ban a Székesfőváros megjelölte a lebontott Váci kapu helyét. A ruszkiai márványból készült táblát a Váci utca 1–3. sz. ház Türr István utcai sarokrészén, a félemelet magasságában helyezték el.⁹⁶

ITT ÁLLOTT A VÁCZI KAPU PEST VÁROS VÁROSFALÁNAK ÉSZAKI KAPUJA AHONNAN A VÁCZ FELÉ VEZETŐ ÚT INDULT KI INNEN KAPTA NEVÉT A VÁCZI UTCA LEBONTOTTÁK 1789-BEN

A Székesfőváros 1928-ban a Kecskeméti kapu helyét is megjelölte. A Kálvin tér 1.–Kecskeméti utca 19. sarokház Kálvin téri oldalára ruszkiai márvány emléktáblát helyezett el a „KECSKEMÉTI KAPU” felirattal. A házat a második világháborúban lebombázták.⁹⁷

A Székesfőváros 1929-ben a lebontott Hatvani kapu helyét is megjelölte emléktáblával. A Kossuth Lajos utca 20. ház homlokzatán jobbról a második földszinti pilléren látható ruszkiai márványtáblát Berán Lajos készítette. A tábla felső részét a Hatvani kapu belső nézetét ábrázoló dombormű tölti ki, alatta a következő szöveggel.⁹⁸

ITT ÁLLOTT A HATVANI KAPU PEST VÁROSÁNAK KELETI KAPUJA AHONNAN A HATVAN FELÉ VEZETŐ ÚT INDULT KI EZ VOLT A VÁROS UTOLSÓ VÁRKAPUJA LEBONTOTTÁK 1808-BAN

A Duna-parti Színházi rondella emlékét a Régiposta utca 4. sz. ház tűzfalára helyezett márványtábla őrzi. A táblát Budapest Székesfőváros állította 1929-ben az Apáczai Csere János utca 1. sz. helyén állott épületen. Készítette Maugsch Gyula. A ház lebontása után 1960 körül áthelyezték mai helyére, a Régiposta utca 4. számú ház falára. A ruszkiai márványból készült tábla felső részét a rondellát és környékét ábrázoló dombormű tölti ki, alatta helyezkedik el a felirat.⁹⁹

ITT ÁLLOTT A RONDELLA NÉVEN ISMERT BÁSTYATORONY MELYET A HAGYOMÁNY SZERINT MÉG ZSIGMOND KIRÁLY (1387–1437) EMELTETETT A VÁROS VÉDELMEÉRE. EBBEN TALÁLT HAJLÉKOT, ÉS ITT TARTOTTA 1790. OKTÓBER 27-ÉN AZ ELSŐ PESTI MAGYARNYELVŰ SZÍNIELŐADÁST A KELEMEN LÁSZLÓ IGAZGATÁSA ALATT ÁLLOTT ELSŐ „NEMZETI MAGYAR SZÍNJÁTSZÓTÁRSASÁG”, A NEMZETI ESZMÉNYEKÉRT KÜZDŐ SZÍNműVÉSZET HÁNYATOTT SORSÚ MEGTEREMTŐJE. A RONDELLÁT 1815-BEN A VÁROS FEJLESZTÉSE ÉRDEKÉBEN LEBONTOTTÁK.

AZ ELSŐ MŰEMLÉKI HELYREÁLLÍTÁSOK

Bástya utca 17–19. Királyi Pál utca 13/b. A városfal belső oldala

A városfal első műemléki kutatására és rekonstrukciójára az emléktáblával jelölt Bástya utca 17–21. ház és a Királyi Pál utca 13/b. sz. ház közös udvarán került sor (46. kép). A feltárt és rekonstruált falszakasz magán viseli a városfal hányattatott történetét, és a 20–21. századi műemléki helyreállítások jellegzetességeit. Ebben a falszakaszban van az a részlet, amelyet Bergh Károly 1869-ben felmért és lerajzolt. A városfalat ezután részben lebontották, nagyrészt levésték és a fal maradványait beépítették. A következő 67 évben a teletömb beépítése többször változott, de a városfallal nem foglalkoztak.

1937-ben a Királyi Pál utca 13. telken a volt Baruch-féle ezüstárugyár épületét lebontották, és helyére két új lakóház építését tervezték. A Székesfőváros a Királyi Pál utca 13/b udvarán kisajátította a lebontott ház helyén kibukkant városfalrészletet, és az új épületnek a városfallal érintkező részét elválasztották a városfaltól. A városfal iránti érdeklődés hatására és a műemléki védettség elérésére 1942-ben falkutatást végeztek folyosóban és a teletömb udvarát lezáró, Vámház körúti ház tűzfalán (46. kép). Az I. emelet magasságáig kialakított folyosóhoz külön utcai bejárót (Királyi Pál utca 13/b) építettek. A folyosó teljes hosszában letisztították és konzerválták a városfal belső oldalát, és a folyosó végében feltárták a városfal középkori járósíntjét mutató falkiugrást. A 1,5 mély árokba lépcsőt építettek. Az udvaron a Vámház körút 14. ház tűzfalában (a lebontott ház helyén) 2 pártafok is előkerült, ezt a falrészletet is konzerválták, a pártákat rekonstruálták. A Vámház körút 16. ház bevakolt tűzfalában is két pártafok látszott, ezekben a lőréseket kibontották, és az egész tűzfalat, bevakolták. A kialakított folyosót

46. V. Királyi Pál utca 13/b. A 15. századi városfal belső oldala. 1941. Fotó M.J., 1958

47. V. Királyi Pál utca 13/b. 1960. A 15. századi városfal belső oldala.
Fotó M. J., 1958

a városfalra vonatkozó térképek és metszetek kiállításával, helyi múzeummá alakították. A műemléki munkálatokkal egy időben a Székesfőváros javasolta a városfalszakasz műemlékké való nyilvánítását, de MOB elnöke arra hivatkozva utasította el a javaslatot, hogy az előkészületben lévő új műemléki törvény elkészültéig nem kíván újabb műemlékké nyilvánításokkal a törvénytervezet elébe vágni. A Királyi Pál utca 13/b. sz. ház utcai homlokzatán a múzeum-átjáró ajtaja mellett egyszerű travertinből készült emléktábla látható a következő szöveggel:

„A két szomszédos ház határfalában húzódó hosszú darabon feltárt falrészlet PEST város középkori bástyafalának maradványa, amely a XV. század közepén épült, és a mai Belváros területét betöltő Pestet védelmi célokból minden oldalról körülvette. A XVIII. században szűkké vált a bástyafalak közötti terület, s a város kiterjeszkedett a falakon túlra is, kívülről és belülről ráépítve házait a bástyafalra. A fal így a belső körutak és a párhuzamos belvárosi utcák közötti háztömböket kettéválasztó tűzfalak helyére került, s részletei napjainkig fennmaradtak.”¹⁰⁰

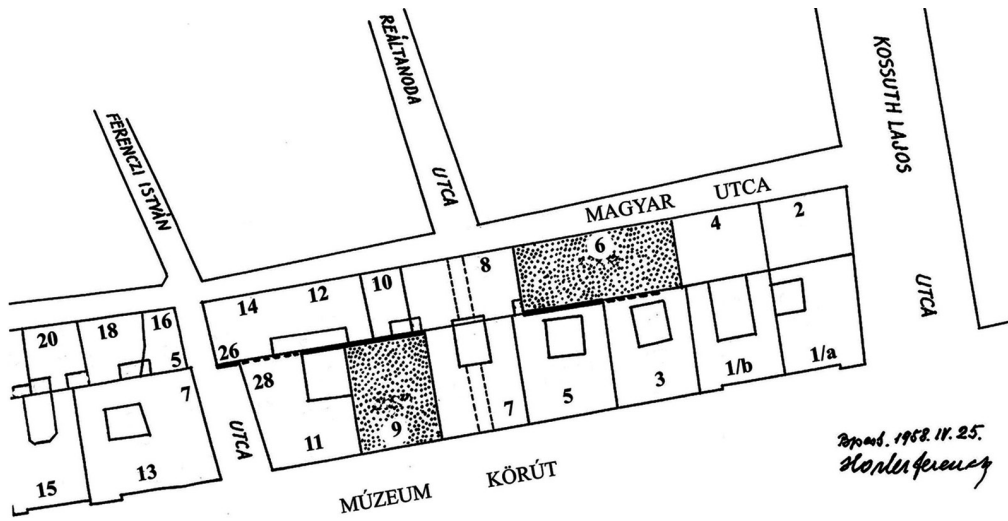

48. V. Királyi Pál utca 13/b – Vámház körül 16. házak udvara. A 15. századi városfal belső oldala.
Fotó M. J., 1958

Múzeum körút 11. A városfal külső oldala, Magyar utca 14. a városfal belső oldala, Ferenczy István utca 26. a városfal külső oldala.

A többszöri 18–19. századi építkezések ellenére a Múzeum körút 11. számú és a Magyar utca 14. számú ház beépítetlen udvarán, szabadon fennmaradt a középkori városfal 8,5 m hosszú részlete. 1939–40-ben konzerválták a fal mindkét oldalát, 1960-ig ez volt a városfalnak egy olyan részlete, amelynek a pártázzal együtt mind a két oldala megközelíthetően szabadon állt (49. kép).

1939-ben a Múzeum körút 11. udvarán fennmaradt városfalszakasz műemléki felújítása során a Ferenczy István 26. ház keleti tűzfalából is kibontották a városfal külső oldalának 3,5 m hosszú szakaszát, a falrészlet a Ferenczy István utcában látható. A pártázat elpusztult. A műemléki helyreállítást a Székesfőváros polgármesteri XIV. ügyosztálya kezdeményezte, és 1939. március 9-én több alternatívát terjesztett a Műemlékek Országos Bizottságához, köztük a pártázat rekonstrukcióját is. A MOB a javaslatot támogatta, de a megoldás módjára nézve a Lux Géza által készített tervvázlat megvalósítását írta elő és a pártá rekonstrukciója elmaradt. A fal közepére emléktáblát helyeztek (50 kép). A travertinből készült táblára bevészték a Főváros címerét és a várfal e szakaszának alaprajzát. Az emléktábla felirata:

49. A pesti városfal meglévő szakaszainak helyszínrajza a Dimitrov (Fővám 2011) tértől a Kossuth Lajos utcáig. Részlet. Múzeum körút 1-15 és a Magyar utca 2-20. házak. Rajz Horler Ferenc, 1958

50. V. Ferenczy István utca 28. előtt. A 15. századi városfal restaurált külső oldala, 1942. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

„EZ A FALDARAB PEST VÁROS KÖZÉPKORI BÁSTYAFALÁNAK RÉSZLETE, MELY A HÁZ UDVARÁN FOLYTATÓDIK. PEST VÁROS BÁSTYA FALA A XV. SZÁZADBAN ÉPÜLT, A MAI BELVÁROST VETTE KÖRÜL, ÉS A DUNÁTÓL A MAI FŐVÁM TÉRTŐL A BELSŐ KÖRUTAK ÉS A DEÁK FERENC UTCA BELSŐ OLDALÁN A HÁZTELKEK HATÁRVONALÁN A DUNÁIG VONULT. A XVIII. SZÁZADBAN KÉT OLDALRÓL HÁZAKKAL KÖRÜLÉPÍTETTÉK, A FŐÚTVONALAK TORKOLATÁBAN ÁLLÓ KAPUIT ÉS TORNYAIT LEBONTOTTÁK. A VÁROSFAL HOSSZABB ÉS ÉPEBB DARABJAI A KIRÁLYI PÁL UTCA 13 B. SZÁMÚ HÁZ UDVARÁN LÁTHATÓK.”¹⁰¹

A 2. világháború idején, 1945-ben, néhány, a városfalhoz épített házat bombatalálat ért. A romeltakarítás után addig láthatatlan városfalrészletek kerültek elő, ezeket letisztították, és a balesetveszély elkerülése érdekében a falsíkon kisebb javításokat is elvégeztek. Az 1942-ben félbeszakadt műemléki tevékenység folytatódott és 1949-re elkészült az első budapesti műemlékjegyzék. Rövid ismertetővel elsőként felsorolták a városfal déli oldalán látható 13 falrészletet. *Bástya utca 27–29, 33. Királyi Pál utca 13/b. Magyar utca 6, 26, 36, 42. Múzeum körút 11, 19, 27–29, 33.*¹⁰²

A Budapesti Városépítési Iroda folytatta a városfal kutatását és az 1952-ben kiadott „Budapest műemléképületeinek jegyzéke” sokszorosított kéziratban a pesti városfal újabb 6, összesen 19 részletét nevezték műemléknek.¹⁰³ A városfal melletti kutatások és az egyéb munkálatok közben kibontakozó újabb falrészletek Genthon István és Zakariás G. Sándor munkássága eredményeként 1961-ben, 42 telken teljes műemléki védettséget kaptak és bekerültek Magyarország műemlékei közé. *Bástya utca 1–3, 5–7, 17–19, 23, 27–29, 33; Belgrád rakpart 5; Ferenczy István utca 28; Kálvin tér 1, 5; Károly körút 8, 24, 26; Királyi Pál utca 13/b; Magyar utca 6, 12–14, 20, 24, 26, 28, 36, 52; Múzeum körút 9, 11, 19, 23–25, 29, 31–33; Semmelweis utca 1–3, 9, 11, 13, 15, 21; Várház körút 16.*¹⁰⁴

A műemléki védettség előkészítésével egy időben, megindult a városfal melletti üres telkek beépítése. A romok között megjelenő városfalszakaszok helyreállítása érdekében a Budapesti Fővárosi Tanács megrendelte a városfal déli oldalának, – Kossuth Lajos utca és a Fővám tér közötti szakasz –, tudományos dokumentációját. A pontos geodéziai felmérést és az egyes falszakaszok állapotát részletesen bemutató rajzokat, és a helyreállítási terveket Horler Ferenc építészmérnök készítette, a feltáró műemléki és a kisebb régészeti kutatásokat Feuer Istvánné Tóth Rózsa, művészettörténész-régész vezette. A nagy munka 1960-ra elkészült, és a tervezett műemléki helyreállítások alapvető dokumentuma lett.¹⁰⁵ A további helyszíni szemléken látható lett, hogy a városfal északi, a Kossuth Lajos utca és az Apáczai Csere János utca közötti szakaszán ugyancsak fennmaradtak a városfal kisebb szakaszai a falhoz épített házak falaiban. Ezek azonban a városfalnak a gyilokjáró alatti, mindkét oldalán lefaragott 2–3 m magas töredékei voltak, és csak a lebombázott házak helyén kibukkanó falrészleteket erősítették meg.

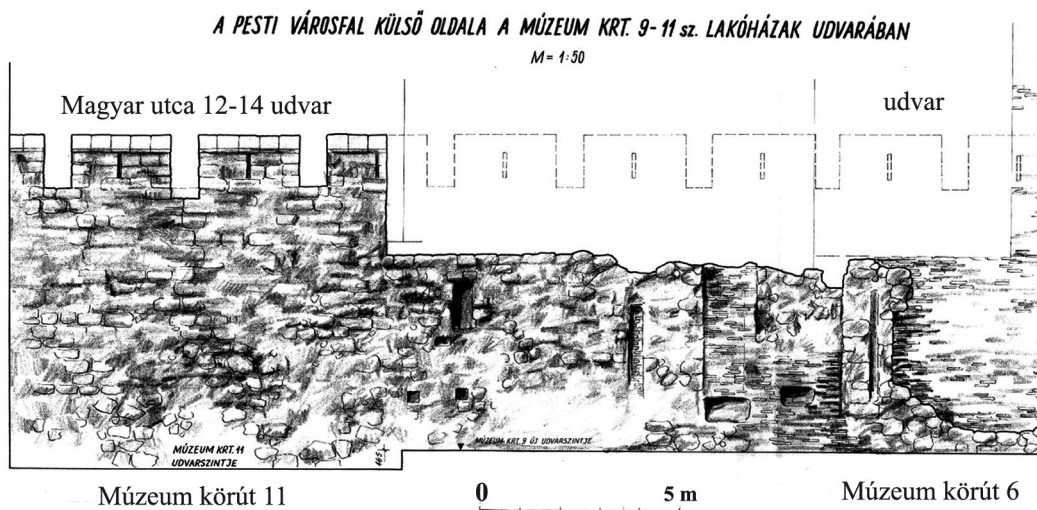
Feuerné Tóth Rózsa – Horler Ferenc kutatásai

Az 1957–1963. közötti években Feuer Istvánné Tóth Rózsa művészettörténész és Horler Ferenc építészmérnök a pesti városfal déli oldalán, 11 telken műemléki feltárást végeztek. A Múzeum körüti házak udvarán a városfal külső oldalának, a Magyar utcában és a Bástya utcában a városfal belső oldalának a részletei kerültek elő. A műemléki helyreállítások után a falrészleteket bárki szabadon megtekinthette, majd 1995 után a városfal maradványait bezárták a magántulajdonba került társasházak udvarába.

Múzeum körút 3. – Magyar utca 6. (1961)

A Múzeum körút 3. számú ház világítóudvara és a Magyar u 6. udvara között a fal egy kis szakaszának mind a két oldala szabadon állt. A Magyar utca 6. házat 1945-ben lebombázták (49. kép). A romok eltakarítása után, az üres udvaron, a Múzeum krt. 3–5. házak tűzfalában előbukkant a vastag vakolatréteggel borított középkori városfal részlete. 1961-ben a telek beépítés előtt falkutatásra és régészeti feltárássra került sor, amely a városfal belső oldalának 17,2 m hosszú szakaszát tárta fel. A Magyar utca 6. házhelyen a 18–19. századi pincék keleti falának az alsó részét a városfal alapozása alkotta, a 15. századi járósíntet mutató falkiugrást eltakarta a 18–19. századi boltozatindítás.

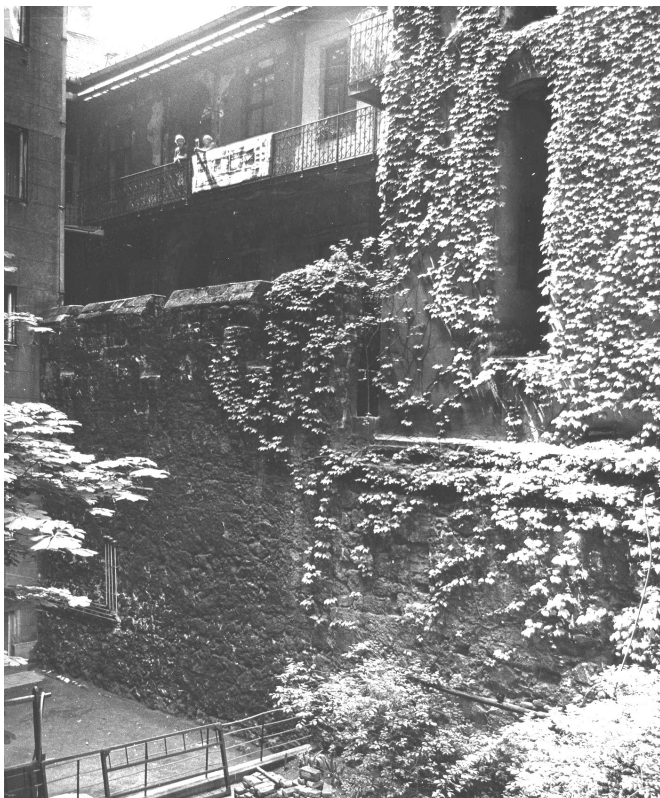
A kutatást követő új építkezés során az Astoria szálló kiegészítő épületének építésével

51. V. Múzeum körút 9–11. A 15. századi városfal külső oldala. Rajz Horler Ferenc, 1960

a telek teljes területét beépítették, s ezzel a városfal belső oldalát eltakarták. A Múzeum körút 3. és a Magyar utca 6. házak közötti világítóudvaron álló, kisebb városfalszakasz mindkét oldalát konzerválták, és az Astoria szálló melléképületei között szabadon áll.

52. V. Magyar utca 12–14. a 15.
századi városfal belső oldala.
Fotó M. J., 1960

1961-ben elkészült a Múzeum körút 5. lakóház helyreállítása, a Magyar u. 6. ház tűzfalban és a Múzeum körút 3. ház világítóudvarában konzerválták és helyreállították a városfal maradványait.¹⁰⁶

Múzeum körút 9. Magyar utca 10–12. (1959)

1945-ben bombatalálat érte a Múzeum körút 9. számú házat. A félig üres telekről 1959-ben lebontották a korábbi épület maradványait, és a Magyar utca 10–12. házak tűzfalában megjelent a városfal 18 m hosszú szakaszának a külső oldala (49 kép). A 18–20. századi építkezések idején, több helyen lebontották a városfalba, nagy részét újkori téglaköpeny borította. A sértetlen, középkori falsík egy részét összefüggő vakolat borította, amely a városfal 18. sz. eleji újjáépítéséből származott. Horler Ferenc tervei alapján (51. kép), a műemléki helyreállítás során, felújították a Múzeum körút 9–11. házak udvarán a városfal külső oldalának 26,5 m hosszú szakaszát.¹⁰⁷

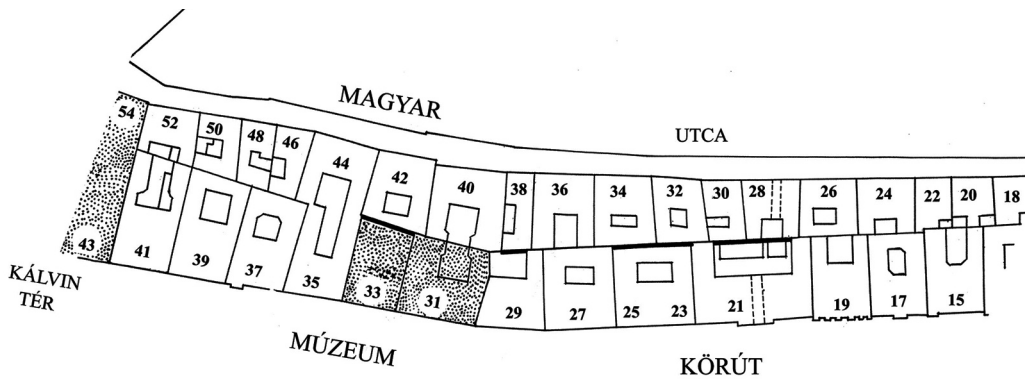
Múzeum körút 11.–Magyar utca 12–14. (1957)

A Múzeum körút 11. és a Magyar utca 12–14. ház udvarán állt az 1942-ben helyreállított városfalrészlet. Amikor 1945-ben lebombázták a szomszédos, Múzeum körút 9. és a közeli Magyar utca 6. számú házakat, a környékbeli házak is súlyos károkat szenvedtek.

53. kép. V. Ferenczy István
 utca 28. A 15. századi városfal
 restaurált külső oldala, 1998.
 Fotó I. K., 2011

54. A pesti városfal meglévő
 szakaszainak helyszínrajza a
 Dimítrov (Fővám 2011.) tértől
 a Kossuth Lajos utcáig. Rész-
 let: Múzeum körút 15–43. és
 a Magyar utca 18–54. házak.
 Rajz Horler Ferenc, 1958

A városfal déli oldalának az újabb kutatása az 1945-ös a romeltakarítás után, a Magyar utca 12–14. ház udvarán kezdődött. A háborús károkat, hiányosságokat Lux Géza tervei alapján rekonstruálták és az új kutatással együtt, látható lett a városfal belső oldalának 22 m hosszú szakasza (52. kép).¹⁰⁸

Ferenczy István utca 26.–Magyar utca 14. sarokház (1959)

A városfal külső oldalából fennmaradt 3,5 m hosszú falrészletet a 20. század végén felújították, és városfal tetejéről lebontott pártafokot és két párta szélét Horler Ferenc 1959-es terve alapján rekonstruálták (53. kép).¹⁰⁹

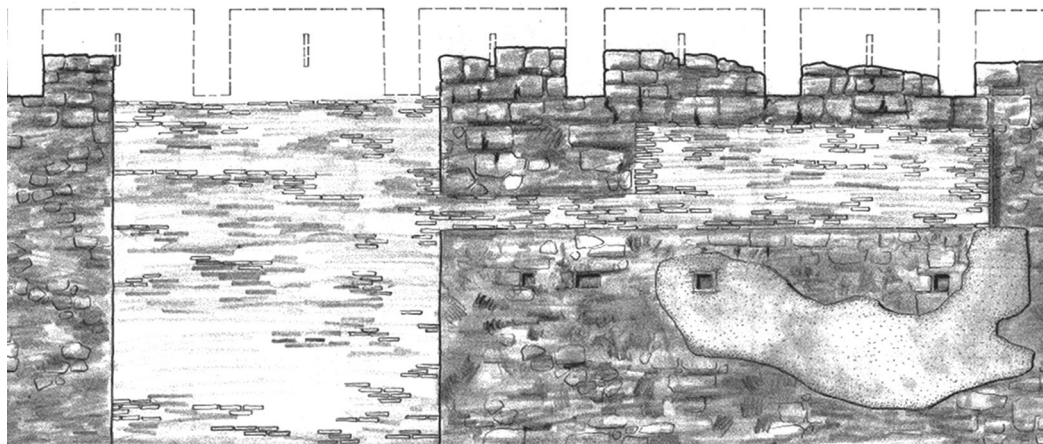
Múzeum körút 23–25. (1959–1961)

A ház nyugati, udvari szárnyát 1959–1960-ban lebontották, és miután foltokban előkerültek a városfal részletei, műemléki feltárást végeztek (54. kép). A Magyar utca 32. és 34. sz. házak tűzfalában napvilágot látott a városfal külső oldalának egy újabb 17,8 m hosszú szakasza. Az egész fal erősen átépített, téglával javított, kéményjáratokkal rongált. A falfelületet helyenként 30 cm vastag újkori téglaköpeny fedte (55. kép). A falszakaszon 4 teljes szélességű, de magasságban és vastagságban megcsonkított pártafok áll. A kőfalban gerendalyuk sor van, a fal mellé épített, 18. századi házak gerendáit jelzik. A déli végén kb. 5 m hosszú szakasz teljesen új téglafal (56. kép). Ennek folytatásában, a Múzeum krt. 27. sz. ház világítóudvarán látható a városfal folytatása, viszonylag ép pártafokokban lőréssel.¹¹⁰

*55. V. Múzeum körút 23–25. A 15. századi városfalmaradványai a falkutatás előtt.
Fotó M. J., 1960*

A PESTI VÁROSFAL KÜLSŐ OLDALA A MÚZEUM KRT. 23-25.sz. TELKEN

56. V. Múzeum körút 23–25. A 15. századi városfal feltárt külső oldala és a műemléki helyreállítás terve.
Rajz Horler Ferenc, 1960

Múzeum körút 29. (1960)

A középkori városfal DK-i külső tornyából az É-i oldal a Múzeum körút 29. ház udvarán helyezkedett el (54. kép). A Magyar utca 38. sz. ház tűzfalában, megmaradt a városfal 7,5 m hosszú részlete, amelyen a vakolat leverése után a bontott falsíkban látszott a városfallal egybeépült külsőtorny északi fala (57. 58. kép). A torony többi részlete a lőréses É-i fal, a pincékben és a ház beépítetlen udvarán került elő. A torony északi oldalán lévő 2 m mély pince déli fala a középkori fal. A torony déli oldala a Múzeum körút 31. számú telekre esik, de itt még nem volt régészeti feltárás.

A ház udvarát parkosították és a toronyrészlet alaprajzát feltüntették az udvarrész burkolatában.¹¹¹

Múzeum körút 31–33. – Magyar utca 42. (1960)

A Múzeum körút 31.–33. házak 1945-ben annyira megsérültek, hogy a romokat le kellett bontani (54. kép). A 31. számú ház udvarán, a Magyar utca 40. ház tűzfalában már nem maradt meg a városfal részlete. A Múzeum körút 33. számú ház udvarán, a Magyar utca 42. ház tűzfalában előkerült a városfal külső oldalának 18 m hosszú szakasza. (59. kép). A fal magassága az udvar járószintjétől mérve átlagosan 6,65 m, és a városfal pártázata 5 pártafokkal szinte teljes magasságban fennmaradt. A telek ÉNy-i sarkánál, a Magyar utca 42. ház világítóudvarán az 1. és a 2. pártafok belső oldala szabadon áll. A pártázatot

lezáró, rézsús fedőkövek két pártafok tetején sértetlenül a helyükön maradtak, a lőrések is végig csorbítatlanul előkerültek. Ezen a szakaszon a falsíkról hiányzik a kváder borítás, a tört kőfalat nagy részben vakolat borította. A falszakasz északi felében 3,5 m magasan egy sorban hat, 18. századi gerendalyuk is előkerült (60. kép).

1963-ban Múzeum körút 31–33. számú üres telken új házat építettek. A Múzeum körút 31. udvarán végzett földmunkákról és a falkutatásról készített dokumentációt nem ismerjük. (54. kép). A városfal előtt a ház udvarát parkosították.

A Múzeum körút 31. ház kapuja mellett emléktábla látható.¹¹²

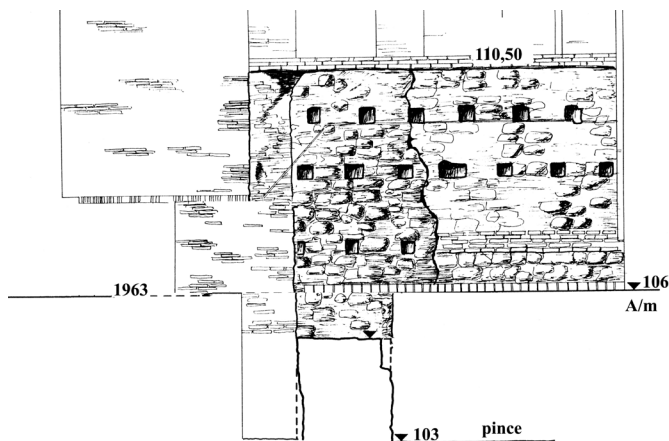
MŰEMLÉK, A HÁZ UDVARÁBAN, PEST XV. SZÁZADBAN
ÉPÜLT VÁROSFALÁNAK MARADVÁNYA, FŐVÁROSI TANÁCS V. B. 1 9 6 4

Bástya utca 9–11. (1959)

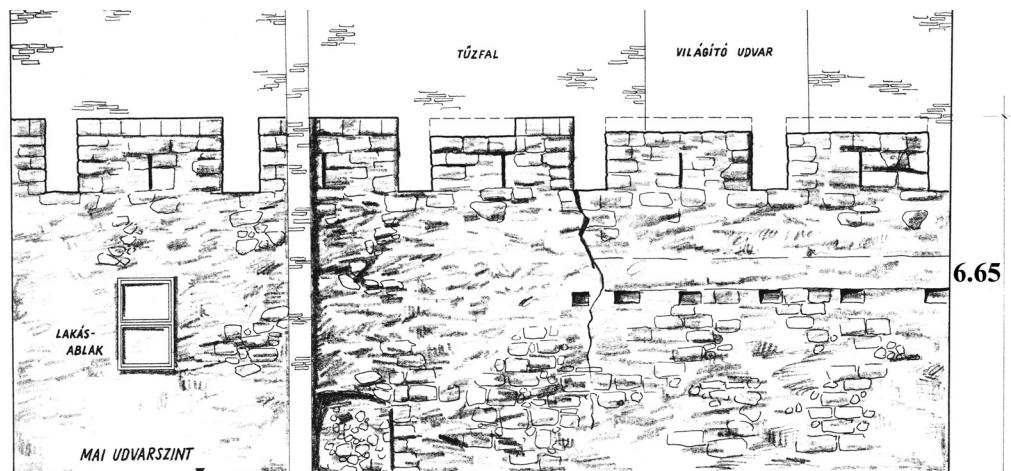
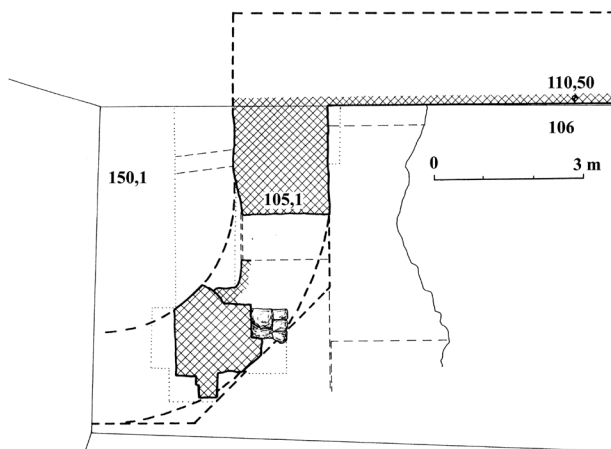
1959-ben az itt álló házak lebontása után a Vámház körút 12. ház tűzfalában előkerült a városfal belső oldala, amely a két telek teljes szélességében látható. Az udvar szintjétől mért átlag 5,25 m magas falon, rongált, átépített állapotban megmaradtak a párták, amelyek felső részéből 70 cm hiányzik (61. kép). A falkutatás után a középkori falat konzerválták.¹¹³

57. V. Múzeum körút 29. A 15. századi városfal helyreállított külső oldala a 18. századi gerendalyukakkal.
Fotó M. J., 1963

58. V. Múzeum körút 29.
A 15. századi városfal külső
oldala és a hozzá épített torony
feltárt részlete. A városfal
műemléki helyreállítási terve.
Rajz Horler Ferenc, 1960

19,65

59. V. Múzeum körút 33. A 15. századi városfal feltárt külső oldala és a műemléki helyreállítási terve.
Rajz Horler Ferenc, 1960

60. V. Múzeum körút 33. A 15. városfal helyreállított külső oldala. Műemléki helyreállítás.
Fotó M. J., 1963

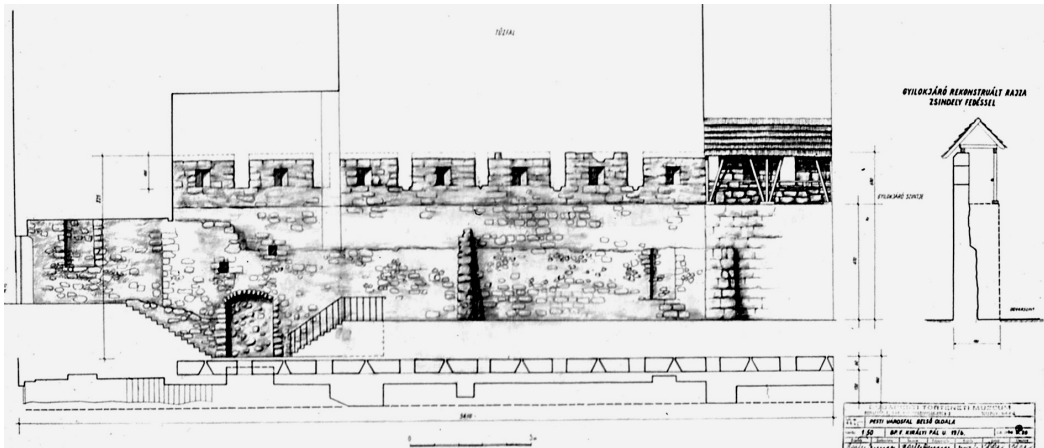
Királyi Pál utca 13/b. (1958)

1945-ben a Vámház körút 16. számú ház hátsó, udvari szárnya megsérült és a ház Bástya utcai tűzfalában előkerült az 1941-ben bevakolt városfalrészlet. 1958-ban a Fővárosi Műemléki Felügyelőség megkezdte a Vámház körüti ház helyreállítását, és ezzel kapcsolatban sor került Horler Ferenc terve alapján a városfal régi és új részleteinek a műemléki helyreállítására. Felújították a 13/b. ház kapualjában kialakított kis múzeumi teret és az 1941-ben helyreállított udvari szakaszt. Teljes egészében, a pártafokok tetejétől az udvar járószintjéig kibontották és konzerválták a Vámház körút 16. tűzfalában fennmaradt falrészletet. A Vámház körút 16. és a Bástya utca 17–19. udvarai között szabadon álló falrészlet műemléki helyreállítását is elvégezték. A házak, illetve az udvarok telekhatárain álló kerítéseket lebontották az egész udvarteret összenyitották és parkosították. A városfal 26 m hosszú szakasza, 8 és fél pártafokkal szabadon áll.¹¹⁴

Az 1963-ig feltárt és helyreállított középkori falak alapján a Budapesti Műemlék Felügyelőség elhatározta, hogy folytatják a városfalkutatást és az újabb részletek műemléki helyreállítását. Péczely Béla és Ágostházi László építészmérnökök megbízást

61. V. Bástya utca 9.
A 15. századi városfal feltárt
belső oldala.
Fotó M. J., 1963

62. V. Királyi Pál utca 13/b. A 15. századi városfal feltárt belső oldala.
Rekonstrukció és a műemléki helyreállítás terve. 15. Rajz Horler Ferenc, 1958

63. Budapest V. Múzeum körút 21. A 15. századi városfal helyreállított külső oldala.
Fotó T. B., 1978

kaptak egy komplex kutatási és helyreállítási terv elkészítésére. Bejárták és megvizsgálták a városfal maradványait. Az 1963-ban elkészültek tanulmány I. fejezetében ismertették a városfal történetét, bemutatták a falak állapotát, a II. fejezetben összefoglalták a vizsgálat eredményeit, a III. fejezetben pedig felsorolták a legfontosabb hatósági intézkedéseket és városrendezési javaslatokat tettek.¹¹⁵

Múzeum körút 21.–Magyar utca 28–30.

A Múzeum körút 21. ház udvarán, 1963-ban, a ház helyreállítása során lebontották a Magyar utca 28–30. sz. épületek tűzfalához épített toldaléképületeket, és a Magyar utcai házak tűzfalában kiszabadult a városfal 22,7 m hosszú szakaszának külső oldala (54. kép). Falkutatásra, régészeti feltárássra nem került sor, csak konzerválták a falfelületet (63. kép). A pártázatból 6 és fél pártafok megmaradt, a párták tetején pótolták a rézsüs fedőköveket. A pártafokok külső oldalán a keskeny lőrés alatt kifelé lejtő, kör alakú bemélyedések voltak, amelyek a nyílvevő különböző irányokba való mozgatását tették lehetővé. A kiszabadított falszakaszt 1968-ban dörzsölt felületekkel konzerválták, az udvarokat rendezték. A Magyar utca 28. és a Múzeum krt. 21. házak udvarán a városfal kisebb szakasza szabadon áll. A bevakolt és feltáratlan fal belső oldalán (Magyar utca 28.) egy egész és két fél, épségben maradt pártaelem látható, a pártafalakban egy-egy téglalap alakú rézsüs lőrés nyílik (64. kép). A szabadon álló falszakaszban ajtónyílás vezet át a Múzeum krt. 21. sz. ház udvarába.

A Múzeum körút 21. sz. felőli oldalán az átjárótól balra travertinből készült emléktábla van elhelyezve, vésett helyszínrajz alatt a következő szöveggel:

MŰEMLÉK, EZ A FALRÉSZLET PEST VÁROS XV. SZÁZADBAN ÉPÜLT FALÁNAK MARADVÁNYA. E VÁROSFAL – AHOGYAN A TÉRKÉP MUTATJA – A MAI DEÁK FERENC UTCA, TANÁCS KÖRÚT, MÚZEUM KÖRÚT ÉS TOLBUCHIN KÖRÚT BELSŐ OLDALA MENTÉN HALADT A DUNÁTÓL A DUNÁIG. A XVIII. SZÁZADBAN A FALHOZ TÁMASZTVA KÍVÜL ÉS BELÜL HÁZAKAT ÉPÍTETTEK, AZ ORSZÁGUTAK BETORKOLÁSÁBAN ÁLLÓ KAPUKAT PEDIG 1780–1806 KÖZÖTT LEBONTOTTÁK. FŐVÁROSI TANÁCS VB. 1968

A Múzeum körút 21. számú ház kapuja mellett is elhelyeztek egy kisebb emléktáblát.¹¹⁶

MŰEMLÉK A HÁZ UDVARÁBAN PEST XV. SZÁZADBAN ÉPÜLT VÁROSFALÁNAK MARADVÁNYA FŐVÁROSI TANÁCS V. B. 1968

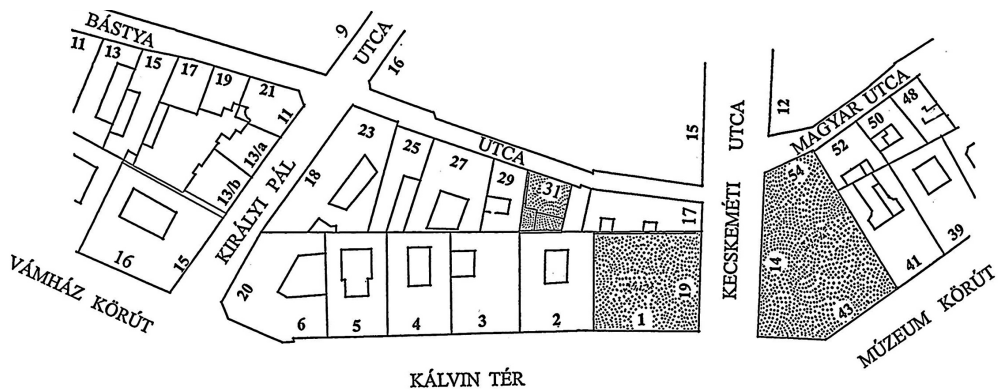
Múzeum körút 31–33.

A Múzeum körút 31–33. számú üres telken 1963-ban új házat építettek. Az udvaron, a Magyar utca 42. ház tűzfalában előkerült, korábban restaurált városfalrészletet szabadon hagyták. A Múzeum körút 31. ház kapuja mellett emléktáblát helyeztek el.¹¹⁷

MŰEMLÉK A HÁZ UDVARÁBAN PEST XV. SZÁZADBAN ÉPÜLT VÁROSFALÁNAK MARADVÁNYA FŐVÁROSI TANÁCS V. B. 1964

64. V. Múzeum körút – Magyar utca 28. A 15. századi városfal belső oldala, bevakolt pártafokok. Műemléki helyreállítás. Fotó T.B., 1978

65. A pesti városfal meglevő szakaszainak helyszínrajza a Dimitrov (Fővám 2011.) tértől a Kossuth Lajos utcáig. Részlet: Múzeum körút 39–43. Kecskeméti utca, Kálvin tér 1–6. Királyi Pál utca, Vámház körút 16. Rajz Horler Ferenc, 1958

Kálvin tér 1.–Kecskeméti utca 19. és a szemben lévő, Kecskeméti utca 14.–Múzeum körút 43.–Magyar utca 54. számú sarokházakat 1945-ben lebombázták (65. kép). A romok eltakarítása után a Kecskeméti utca 17. ház keleti tűzfalában előkerült a városfal külső oldalának a lefaragott részlete, amely a középkori járószinttől átlag 1 m magasan megmaradt. A Kecskeméti utca 17. és a Kálvin tér 2. ház helyreállítása közben konzerválták

66. V. Kálvin tér 1. A 15. századi városfal maradványai és a külső oldal rekonstrukciója. 1960-as évek. Fotó T.B., 1978

a városfal maradványait. A *Kálvin tér 2. ház* szabadon maradt tűzfalára, amely merőleges volt a városfalra, felrakták a Kecskeméti kapu kicsinyített alaprajzát és 18. századi homlokzatát ábrázoló, színes klinkertéglából épített domborművet. Az üres telken az 1960-as években a Belváros egyik kedvelt, „Sörkert” táncos kerthelyiségét alakították ki. A kerthelyiség megszüntetése után és *Kecskeméti utca 17. ház* keleti tűzfalában teljes magasságában rekonstruálták a városfalat, az ismert adatok alapján nyolc és fél, lőréses pártát is kialakították. A téglarekonstrukciót és a városfal maradványait bevakolták (66. kép). Az üres telket parkosították és beépítetlen maradt.

AZ 1970. ÉV UTÁNI MŰEMLÉKI HELYREÁLLÍTÁSOK

Az 1970-es években a városfal déli oldalán került sor műemléki helyreállításokra. Egymás után lebontották a *Bástya utca 1–3–5–7. telken* álló házakat és ezután látható lett a városfal belső oldalának közel 40 méteres szakasza. A Vámház körút 8–10. házak tűzfalában 12 pártafok megmaradt. Mivel ez a falszakasz négy Bástya utcai telek keleti határát jelentette, a középkori falat különböző mértékben bontották el.

A *Bástya utca 1. telken*, a Vámház körút 8. ház tűzfalában megmaradt a középkori

67. *V. Kecskeméti utca 17–19. előtt, úttest. A METRO építkezés munkagödre a városkapu belső terében.*
Fotó M.I, 1972

68. V. Váci utca 1–3. előtt, úttest. A Váci városkapu feltárt maradványai. 15. század. Fotó B.M., 1985

városfal déli szakaszának a részlete (72. kép). A ház nyugati oldalában helyreállított törésvonal mutatja, hogy itt véget ér a városfal déli oldalának utolsó, látható szakasza. A Fővám tér 19. századi kialakítása előtt a Duna-partra kifutó középkori falnak cc. 200–250 m szakaszát lebontották, a feltáratlan falcsonkok a Fővám tér burkolata alatt helyezkednek el. A *Bástya utca 1. telken*, a városfalhoz épített házban pince is volt, ezért a gyilokjáró szintjétől, cc. 100 cm vastagon lebontották a városfal belső oldalát. A *Bástya utca 3. telken*, kisebb szakaszon sértetlen a városfal kváderekkel borított középkori falsíkja, és a 120 m széles gyilokjáró enyhén kifelé lejtő, középkori járószintje. Öt és fél pártafok esik erre a falszakaszra. A *Bástya utca 5–7. telken*, a Vámház körút 10. számú ház tűzfalában megmaradt falat a gyilokjáró szintje alatt 60–80 cm vastagságban lefaragták. Négy pártafok helyezkedett el ezen a falszakaszon. Régészeti kutatásra nem került sor, a falkutatás és műemléki helyreállítás dokumentációja nem ismert.

A lebontott házhelyeket parkosították, egy zárt óvodai, és egy nyilvános játszóteret alakítottak ki. Napjainkra (2016) az egész területet zárt, gépkocsi parkolóvá alakították.¹¹⁸

A *Vámház körút 16.* Az 1862-ben épült ház hátsó szárnya teljes hosszában ráépült a városfalra (44. kép). A városfal belső oldalát 1937-ben a Királyi Pál utca 13. sz. épület lebontásakor feltárták, majd az itt felépülő Királyi Pál utca 13/b. sz. ház építésekor megtartották, és bemutatták. (Lásd ott.) A Vámház körút 16. sz. ház 1945-ben, a második világháború alatt megsérült. 1958-ban a ház tatarozása közben, a fal belső oldalát (Királyi Pál utca 13/b) műemlékileg helyreállították (46–48. kép). 1979-ben a Vámház körút 16.

ház műemléki helyreállítása során, az épület hátsó szárnyát lebontották, a városfal külső oldalát, és a városfalhoz épített déli külső torony részletét helyreállították (44. kép). A fal előtt a járószintet a középkori nivóra lesüllyesztették, s az így kialakult modern árok szélére mellvédként felállították a lebontott épületszárny klasszicizáló függőfolyosó korlátját. A fal tetőn 6 és fél pártafok szabadon állóan látható, dörzsölt felülettel konzerválták, egyes pártaelemek tetején a rézsús fedőköveket betonból pótolták. ¹¹⁹

A városfal műemléki helyreállítását megelőzően sem falkutatásra, sem régészeti feltárássra nem került sor.

1991-ben a *Kecskeméti utca–Kálvin téri két üres saroktelken* elkezdődött a Budapest Merkur Korona Szálló építése. Az építési tervekben szerepelt a középkori kaputorony és az előtte álló „rondella” maradványainak a bemutatása. A Kecskeméti utca 17. ház tűzfalában elbontották a városfal rekonstrukciót, majd a fal aláig, végig feltártuk a városfal maradványait. A bolygatatlan alapfalon és a bolygatatlan talajban sehol nem látszottak a városfalhoz épített falmaradványok, vagy azoknak a nyomai. Bebizonyosodott, hogy a Kecskeméti kapu elé nem építettek a Hatvani kapu előttihez hasonló rondellát. A Kecskeméti utca 14. sarokház alatt mélypince (1945-ben légópince) volt, a lebombázott ház építése idején a városfal maradványait kiszedték.

A Mercur szálloda Kecskeméti utca 19. alatti szárnyában, az új irodahelyiségben jelzésszerűen, eltérő falburkolattal teljes magasságában rekonstruálták a telken áthaladó városfalat. Az új épület Kecskeméti utcai homlokzatán elhelyeztek egy középkori sírkőről másolt, teljes vértzetben álló vitéz alakját mutató domborművet. Alatta emléktábla.

ITT ÁLLT A KÖZÉPKORI PESTI VÁROSFAL

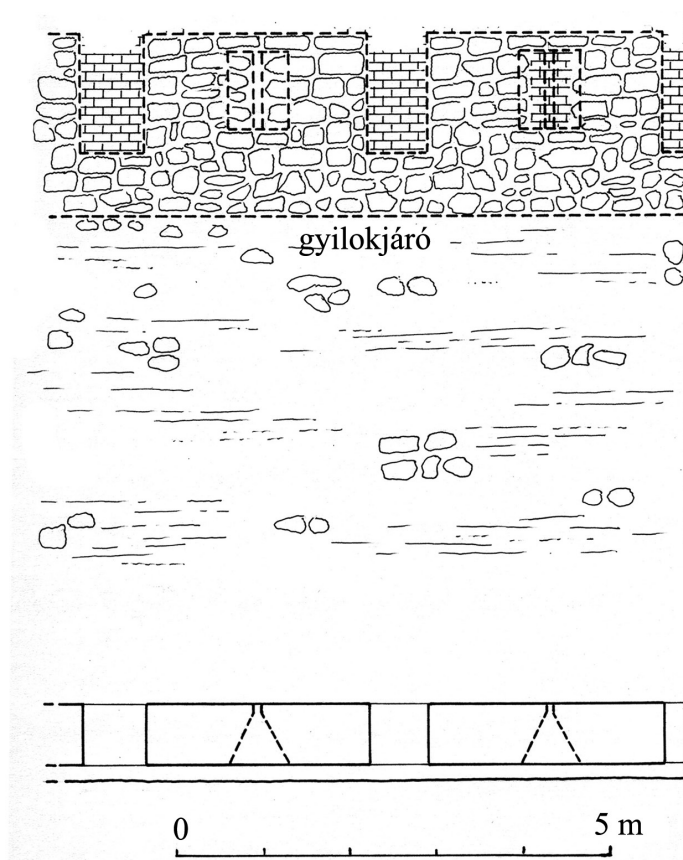

69. V. Magyar utca 36. A 15. századi városfal belső oldala, falkutatás előtt.
Fotó B.M., 1991

A Budapest Merkur Korona Szálló gépkocsi garázsát és egyéb helyiségeit a Magyar utca 46–52. házak földszinti és pince helyiségeiben alakították ki. A városfal maradványait konzerválták, a 46–48. és az 52. házban megtekinthetők. A nyitott garázsajtókban az utcáról is látható a városfal részlete, de nincs emléktábla a házakon.¹²⁰

A középkori városfalhoz épített házak felújítása és az üres telkek beépítése közben, 1966-ban, rendezési terv készült a Kiskörút belső oldalán álló házsor tűzfalaiban rejtőző városfalról.¹²¹ Ez tette lehetővé, hogy a Károly körúti és a Semmelweis utcai házaknál régészeti megfigyelésre is sor kerülhetett a műemléki feltárások és helyreállítások közben.

A városfal legfontosabb épületeinek, a kaputornyok maradványainak a kutatására a belvárosi közmű felújítások és a METRO építkezések során került sor. Részleges régészeti feltárássra, leletmentésre volt lehetőség, de műemléki helyreállításról, bemutatásról szó sem lehetett. A régészeti kutatás eredményei alapján tisztázódtak az építéssel és lebontással kapcsolatos időrendi kérdések, kiderült a kapuk pontos elhelyezkedése, alaprajza. A közterületre eső kapumaradványok továbbra sem kaptak régészeti, sem műemléki védeltséget, ezért a földmunkákkal és a közművek építésével tovább bontották a középkori falakat. Az első, nagy látványos munkagödröt a Kossuth Lajos utca és a Kiskörút kereszteződésében, az Astoria metró állomáshoz vezető aluljáró építése idején ásták ki. Az 1963-ban történt régészeti leletmentés nyomán, az aluljáró nyugati oldalfalán

70. V. Magyar utca 36. A 15. századi városfal belső oldala, helyreállítási terv. Rajz Vándor Andrásné, 1991

egy újabb emléktáblát helyeztek el. A travertinből készült tábla felső részén a Hatvani kaput és a rondellát ábrázoló vésett rajz látható, alatta olvasható a megemlékező szöveg.¹²²

EZEN A HELYEN ÁLOTT A HATVANI RONDELLA – PEST KÖZÉPKORI VÁROSFALÁNAK LEGJELENTŐSEBB KAPUJÁT A HATVANI KAPUT ÖVEZŐ KÖRBÁSTYA SZÉLES ALAPFALAI – A GYALOG-ALULJÁRÓ ÉPÍTÉSE KÖZBEN, 1963-BAN KERÜLTEK NAPVILÁGRA. MÁTYÁS KIRÁLY URALKODÁSA IDEJÉBEN A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉPÜLT, MAJD A XVIII. SZÁZADBAN LEBONTOTTÁK. A HATVANI KAPUT A RONDELLÁVAL EGYIDŐBEN EMELTÉK, LEBONTÁSÁRA PEDIG 1808-BAN KERÜLT SOR. MARADVÁNYAI AZ „ASTORIA” SZÁLLÓ ÉSZAKI HOMLOKZATA ELŐTT A FELSZÍN ALATT REJTŐZNEK.

Az 1970-es években a Kálvin téri METRO állomás és az aluljáró építése előtt az illetékes intézmények részletes dokumentációt készítettek a tervező és a kivitelező vállalatok részére, amelyben bemutatták a Kálvin tér és a tér körüli műemlékek, látható és beépített, vagy földalatti részleteit. Ennek köszönhetően az aluljárót úgy tervezték, hogy elkerüljék a Kecskeméti kaputorony és a városfal maradványait. 1973-ban azonban, az egyik kivitelező saját felelősségére az aluljáró munkagödreből a Kecskeméti utca felé kiásatott egy ideiglenes kivezető utat. Amikor felértek a Kecskeméti utcába, a 17–19. számú házak előtt, széles acéllemezeket vertek az úttestbe, a kaputorony falaiba (67. kép). Átvágták a kapu keleti és nyugati falait, és a kaputorony belső terét. Majd különböző gépekkel elkezdték a kivezető út mélyítését. A lejtős út kialakításával ferde síkban elbontották a 18. században megmaradt falak felét. Ez az esemény szakmai és a civil körökben is nagy felháborodást keltett. A torony keleti oldala, 2,50 m-rel, a torony városfelőli nyugati fala pedig, 40 cm-rel alacsonyabb lett, mint a 18. századi faltető. A leletmentés az acéllemezek közötti területre korlátozódott. 1975-ben a kaputorony déli oldalán ismét leletmentésre

71. V. Magyar utca 36. A 15. századi városfal belső oldala, Lőrés az egyik pártafokban. Műemléki helyreállítás, 1993. Fotó I.K., 2011

72. V. Bástya utca 1–3. A 15. századi városfal helyreállított belső oldala, 1970-es évek.
Fotó B.M., 1973

került sor, de itt is csak a kivitelezők által kiásott gödrökben előkerült falak letisztítására és dokumentálására volt lehetőség. A kaputorony északi oldala feltáratlan maradt. A Budapesti Műemlékfelügyelőség előírásai szerint konzerválták a középkori falrészleteket, és az előírások szerinti anyagokkal visszatemették a munkagödröt. 1983-ban, magyarázó emléktábla nélkül, az aluljáró nyugati falába, beépítettek egy, a városkapura emlékeztető vörösmárvány domborművet.

A Váci városkapu első, vízvezeték árokban előbukkanó maradványait Rómer Flóris azonosította 1870-ben.¹²³ Száz évig újabb árkokat ástak a kapu maradványaiba, de csak 1972-ben került sor az első régészeti leletmentésre. 1975-ben az újabb csatornaárókban már megismertük a kapu É-D-i méretét, majd 1985-ben feltártuk a Váci kapu keleti oldalának a maradványait. A dokumentálás után a korábbi négy közmű árok mellé újabbakat vágtak a középkori falakba (68. kép). Az útrétegek leöntése előtt 2–3 kősort, a torony felmenő falmaradványait, és a járószintet mutató falkiugrásokat lebontották a középkori fal tetejéről. Az útburkolatba beépítettek egy, a valóságnál lényegesebb kisebb, lekicsinyített, a Váci kapuhoz hasonló alaprajzot. A 2010-es években új díszburkolatot kapott a Váci utca útteste. A középkori kapu falaiból újabb kősort lebontottak, és bazalt kockakövekből kirakták a korábbi alaprajzot. A Fővám téri Déli nagyrondelta területén nem volt régészeti kutatás, de a Fővám tér rendezése során a Váci utca déli végén jelölték

a 18. századi kapu, Porta Nova, helyét. A Váci kapuhoz hasonlóan, itt is a rondellának és a középkori városfalnak a valóságos méretekhez képest, lényegesen lekicsinyített alaprajzát jelölték a burkolatban. A jelentéktelen, semmitmondó burkolatdíszek hamis képet mutatnak a 15. századi városfalról.¹²⁴

Az 1990-es években a városfal a hozzáépített házak, telkek részeként ismét magántulajdonba került, és a 15. századi városfalnak több ezer új tulajdonosa lett. A 20. század végére, négy szakasz kivételével, a városfal helyreállított és rekonstruált részletei eltűntek a társasházak bezárt, hátsó udvaraiban. Ez azt jelenti, hogy a városfal karbantartása, vagy az új építkezéssel előkerülő falszakaszok sorsa a 18. századi városvezetési gyakorlat szerint alakul. A műemléki és régészeti védettség alatt álló, Bástya utca 3–7. házak telkén, Bástya utca 35. és a vele szomszédos Kecskeméti utca 17. házakban, a Magyar utca 46–52. stb. házakban falkutatás, régészeti feltárás nélkül döntöttek a falak sorsáról. A helyreállított, lebontott vagy a befalazott falrészletekről nem készült dokumentáció.

Az 1990-es években kialakult helyzet tipikus példája a Magyar utca 36. telek beépítése (54. kép). A házat 1945-ben lebombázták és a Múzeum körút 27. ház tűzfalában előtűnt a városfal belső oldalának az egyik leghosszabb és legjobb állapotban maradt, 27 m hosszú részlete (69. kép). A falkutatás megkezdése előtt látszott, hogy a városfal tetején öt teljes pártafok és egy 6. pártafok nagyobb része is megmaradt, csak a fedőlapok hiányoztak. Az üres telekre irodaházat terveztek. A jól látható városfal szakasz meg sem jelent a tervekben. Végül a telek tulajdonosa és a kivitelezők elérték, hogy a 27 m hosszú, feltárt városfalszakaszból csak 6 m hosszú szakasz maradjon meg, amely helyreállítva az irodaház DK-i lépcsőházában látható (70. 71. kép). A fal 21 m hosszú szakaszát teljes magasságában levésték, és beépítették. Emléktábla a bejáratnál.¹²⁴

MŰEMLÉK

A XV. SZÁZADI PESTI VÁROSFAL KONZERVÁLT MARADVÁNYAI AZ ÉPÜLET LÉPCSŐHÁZÁBAN – 1 9 9 3

Napjainkban a városvédő civil szervezetek és a helyi lakosok kezdeményezésére ismét felélénkült a városfal iránti érdeklődés. A városfal történeti értékének a megismeréséhez, és a városfal egyre fogyó maradványainak a védelmére összefoglaltuk mindazt, amit elődeink és a saját kutatásainkból a városfalakról megtudtunk. Bemutattuk a 13. századi és a 15. századi városfalak látható, és föld alatt fennmaradt, visszatemetett részleteit. Reméljük, hogy a Belváros értékes műemlékeit egyszer újra láthatjuk, hogy felidézzék a 16–17. században földig rombolt Pest város középkori virágkorát.

JEGYZETEK

- ¹ *Fekete – Nagy 1973*: 337–343.
- ² *Rózsa 1995*: 5.
- ³ *Rózsa 1995*: 14. 155. 3. kép.
- ⁴ *Rózsa 1999*: 78.
- ⁵ *Rózsa 1995*: 22. 155. 11. kép.
- ⁶ *Rózsa 1995*: 34. 156. 23. kép.
- ⁷ *Rózsa 1995*: 35. 156. 24. kép.
- ⁸ *Rózsa 1995*: 32–33. 156. 22. kép.
- ⁹ *Írásné Melis 2014*: 178–179.
- ¹⁰ *Írásné Melis 2002/a*: 151–162.
- ¹¹ *Írásné Melis 2002*: 552–553. 557.
- ¹² *Fekete – Nagy 1973*: 359.
- ¹³ *Írásné Melis 2014*: 172–176.
- ¹⁴ *Némethy 1890*: 134–135.
- ¹⁵ *Haraszti – Pető 1963*: 90.
- ¹⁶ *Fekete – Nagy 1973*: 337–343.
- ¹⁷ *Hermann 1942*: 35–37.
- ¹⁸ *Haraszti – Pető 1963*: 142.
- ¹⁹ Az 1684-es Buda ostroma nyugatról ostromképen a külső ágyúállást a Hatvani kapuig megrajzolták. A rondella É-i oldalán kiásott árokban azonban, megszakítás nélküli vízszintes rétegek kerültek elő, cölöpnyakak és palánk helyek sem látszóttak. *Rózsa 1995*: 30. 155. 20 kép; *Írásné Melis 2002*: 558–559.
- ²⁰ *Rózsa 1963*: 246–248. LV. tábla.
- ²¹ Korábban felmerült, hogy ez a fal talán a félbe maradt pesti várhoz tartozott. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy esetleg a 16–17. századi belső, török védőműben is felhasználták. *Írásné Melis 1994*: 68.
- ²² *Írásné Melis 2002*: 567.
- ²³ *Írásné Melis 2002*: 559–561.
- ²⁴ *Írásné Melis 1976/1*: 324.
- ²⁵ *Írásné Melis 2014*: 178–179.
- ²⁶ *Szakály 1986*: 46–47.
- ²⁷ *Fekete-Nagy 1973*: 337–343; *Károlyi – Welmann 1936*, 208–209, 248.
- ²⁸ *Írásné Melis 2014*: 176. 78–79. kép
- ²⁹ *Gál 1989*: 18–19; *Írásné Melis 2014*: 167.
- ³⁰ *Írásné Melis 2002*: 559. 31–32. kép; *Írásné Melis 2014*: 150. 89. kép.
- ³¹ *Nagy 1961*: 161–212.
- ³² *Gárdonyi 1929*: 2.
- ³³ *Gárdonyi 1929*: 3.
- ³⁴ *Rómer 1873*: 153–163. 158. Térképmelléklet.
- ³⁵ *Írásné Melis 2002*: 559–561. 30. kép
- ³⁶ *Gál 1989*: 18–19; *Írásné Melis 2002*: 551. 8. kép.
- ³⁷ *Schoen 1930*: több helyen.
- ³⁸ *Írásné Melis 2014*: 234–235. 92, 84. kép.
- ³⁹ *Bél 1737*, III. kötet: 108; *Gárdonyi 1929*: 2–4.

- ⁴⁰ *Gárdonyi 1929: 2.*
- ⁴¹ *Gárdonyi 1929: 3; Pest-városi levéltár. Imtim. a. a. 4852.*
- ⁴² A Hatvani kapu és a lövölde rajza fennmaradt Binder János Fülöp rézmetszetén (28. kép), amely a pesti serfőző céh 1797-ben kiállított bizonyítványát díszítette. A bizonyítvány kiállításának événél korábbi állapotokat ábrázol, hiszen a polgári lövölde telkét 1784-ben eladták. Az új lövöldét áthelyezték a Kecskeméti kapu közelébe városfal déli oldalára (Vámház körút 16–10). *Gárdonyi 1929: 3.*
- ⁴³ *Írásné Melis 2002: 554. 17. kép.*
- ⁴⁴ *Gárdonyi 1929: 3–4.*
- ⁴⁵ *Gárdonyi 1929: 2–3.*
- ⁴⁶ *Rómer 1873: 159.*
- ⁴⁷ *Gárdonyi 1929: 7.*
- ⁴⁸ Binder János Fülöp vegyes technikával készült városképe. *Rózsa 1995: 79.*
- ⁴⁹ *Gárdonyi 1929: 3.*
- ⁵⁰ A Múzeum körút 7–9. házak pincéjében még nem volt régészeti kutatás. Lehetséges, hogy a városfalon megmaradt a lövölde déli falának a helye.
- ⁵¹ *Gárdonyi 1929: 4–6. Térkép Pest déli városfaláról; Gárdonyi 1929: 5.*
- ⁵² *Gárdonyi 1929: 6.*
- ⁵³ Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. Pesti kamarai adminisztráció, 296. raktári csomó, 386.
- ⁵⁴ *Írásné Melis 1987: 199–225.*
- ⁵⁵ *Gárdonyi 1929: 1, 6.; Rokken 1932: 112–123.; Kovács 1934: 73.*
- ⁵⁶ *Írásné Melis 1976/I: 320–321.; Csorba 1976: 349–359.*
- ⁵⁷ *Rómer 1873: 155.; Gárdonyi 1929: 6.*
- ⁵⁸ Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. Pol. civ. 1790, 59:5
- ⁵⁹ *Gárdonyi 1929: 1, 6.*
- ⁶⁰ *Rokken 1932: 112–123.; Kovács 1934: 73. 12. kép.; Garády 1943: 320–321.*
- ⁶¹ A Váci kapu, a rondella és a hídfő helyszínrajza. 18. század 2. fele. Fővárosi Levéltár, Pesti It. Intimata a. a. 1900.
- ⁶² *Rómer 1873: 159.*
- ⁶³ *Rómer 1873: 156.*
- ⁶⁴ *Gárdonyi 1922: 6.*
- ⁶⁵ *Gárdonyi 1929: 3.*
- ⁶⁶ Pest városának határa. „Matl mérnökkari Kapitány 1752 diki térképe nyomán”. *Rómer 1873: térkép a 46. laphoz.*
- ⁶⁷ *Gárdonyi 1929: 2, 6; Rómer 1873: 158. Térképmelléklet a 46. és a 108. laphoz.*
- ⁶⁸ *Gárdonyi 1929: 2.*
- ⁶⁹ Hild János helyszínrajza 1800–1810 körül készült. Feltüntette a városfal két oldalán elhelyezkedő épületeket. A külső torony alaprajza változatlan. Fővárosi Levéltár PB. 68.
- ⁷⁰ Noéh Ferenc geodéta felmérése. 1738-ban Martinelli lerajzolta az Invalidus ház addig felépített részleteit és a városfal belső oldalán elkészült melléképületeket. A városfal félkör alaprajzú külső tornyába a városfalról lehetett bemenni, a tornyon két nagyobb lőrés maradt meg. (*Schoen 1930: 35, 10. kép.*) I. Matthei 1746–1750-es pesti várostérképe is változatlan formában feltünteti a tornyot. (*Schoen 1930: 51, 19. kép.*) Hild János helyszínrajza 1800–1810 körül készült. Feltüntette a városfal két oldalán elhelyezkedő épületeket. A külső torony alaprajza változatlan. (Fővárosi Levéltár PB. 68.) 1825: Kellemesi Melczér Andor helyszínrajzán a félkör alaprajzú külső torony még megvolt, de már lényegesen átalakították. *Schoen 1930: 57, 22. kép.*

- ⁷¹ *Rómer 1873*: 158. Térképmelléklet.; *Gárdonyi 1929*: 3–5.
- ⁷² 1772-ben Chim Mihály már a helyét sem említi, és az 1772-es helyszínrajzon sem szerepel. A 18. század 2. felében készült tanácsulési jegyzőkönyvekben sem említik.
- ⁷³ *Gárdonyi 1929*: 3.
- ⁷⁴ Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. Pesti kamarai adminisztráció 296. raktári csomó, 386.
- ⁷⁵ *Gárdonyi 1929*: 6–7.
- ⁷⁶ Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár.
- ⁷⁷ *Gárdonyi 1929*: 4.
- ⁷⁸ Lásd 74. jegyzet.
- ⁷⁹ Feuerné Tóth Rózsa feltárása, 1960.
- ⁸⁰ Lásd 74. jegyzet.
- ⁸¹ Lásd 74. jegyzet.
- ⁸² Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, Rajztár.
- ⁸³ A kaputorony körüli terület rendezési terve a Fővárosi Levéltárban található. P/L 37. szám.
- ⁸⁴ *Gárdonyi 1929*: 6.
- ⁸⁵ *Rómer 1873*: 158. Térképmelléklet.; *Gárdonyi 1929*: 3–4.
- ⁸⁶ *Gárdonyi 1929*: 6.
- ⁸⁷ *Rómer 1873*: 158.; *Gárdonyi 1929*: 4–6.
- ⁸⁸ *Kovács 1934*: 73. 1. 13. kép; *Csorba 1976*: 358.
- ⁸⁹ *Nagy 1961*: 161–212.
- ⁹⁰ *Nagy 1985*: 122–153.
- ⁹¹ *Jankovich 1817*: 57–64.
- ⁹² *Írásné Melis 1976/1*: 313–315. *Írásné Melis 2004*: 236–237.
- ⁹³ *Rómer 1873*: 74.
- ⁹⁴ *Rómer 1873*: 75–77; *Bergh 1870*: 46–50.
- ⁹⁵ *Liber*: 468.
- ⁹⁶ *Liber*: 470.
- ⁹⁷ *Liber*: 467.
- ⁹⁸ *Liber*: 466.
- ⁹⁹ *Liber*, 468.
- ¹⁰⁰ *Rómer 1873*: Térképmelléklet.; *Gárdonyi 1929*: 1–4.; *Országos Műemléki Felügyelőség Adattár*: MOB Irattár 1937/109, 117, 377, 404, 411, 639.; *Előterjesztés 1937*, 1106–1107; *Horváth 1938*: 30, 74, 1. XXXVIII. t.; *Lux 1941*: 401–402.; *Genthon – Zakariás 1949*: 35–39.
- ¹⁰¹ Egykor: *Országos Műemléki Felügyelőség Adattár*: MOB Irattár 1939/221.; *Genthon 1951*: 51. *Zakariás 1961*: 104.; *Írásné Melis 1976/1*: 323.
- ¹⁰² *Genthon István – Zakariás G. Sándor 1949*: 35–39.
- ¹⁰³ *Genthon – Zakariás 1952*: több helyen.
- ¹⁰⁴ *Genthon 1951*: a városfal maradványait tartalmazó házak névsor szerint felsorolva több helyen.; *Zakariás 1961*: több helyen. Az elkövetkező időszakban folyamatosan készültek az újabb műemlék jegyzékek. Az 1990-es jegyzékben, a meglévők mellé a Múzeum körút 19, 21, 31. telkek is műemléki védetség alá kerültek. *Jékely 1970*: 68–69.
- ¹⁰⁵ *Feuerné – Horler 1960*.
- ¹⁰⁶ *Feuerné – Horler 1960*; *Műemlékvédelem 1964*: 197.
- ¹⁰⁷ *Feuerné – Horler 1960*; *Genthon-Zakariás 1949*: 37. (Károlyi utca 28.); *Genthon 1951*: 50; *Zakariás 1961*:

104; *Írásné Melis 1976/1: 323.*

¹⁰⁸ *Feuerné – Holler 1960; Genthon – Zakariás 1949: 37; Genthon 1951: 50; Zakariás 1961: 104; Írásné Melis 1976/1: 323.*

¹⁰⁹ *Feuerné – Horler 1960; Egykor: Országos Műemléki Felügyelőség Adattár: MOB Irattár 1939/221.; Genthon – Zakariás 1949: 37; Genthon 1951: 50; Zakariás 1961: 104; Írásné Melis 1976/1: 323.*

¹¹⁰ *Feuerné – Horler 1960; Genthon 1951: 52. (Magyar utca 32–34.); Zakariás 1961: 110–111. (Magyar utca 32–34.) 115; F. Tóth Rózsa 1963: 551.; Írásné Melis 1976/1: 323–324.*

¹¹¹ *Feuerné – Holler 1960; Rómer 1873: 108. Térképmelléklet.; Genthon – Zakariás 1949: 38, 39.; Genthon 1951: 52, 54; Zakariás 1961: 111, 115; Írásné Melis 1976/1: 324.*

¹¹² Lásd 111. jegyzet.

¹¹³ *Feuerné – Horler 1960; Zakariás 1961: 96; Írásné Melis 1976/1, 326.*

¹¹⁴ Lásd 100. jegyzet; *Genthon – Zakariás 1949: 37; Genthon 1951: 51; Zakariás 1961: 107–108.; Írásné Melis 1976/1: 326; Műemlékjegyzék 1990: 64.*

¹¹⁵ *Péczely – Ágostházi 1963.*

¹¹⁶ *Zakariás 1961: 115; Írásné Melis 1976/1: 323; Műemlékjegyzék 1990: 68.*

¹¹⁷ *Genthon 1951: 52, 54; Zakariás 1961: 111, 115. (Magyar utca 42.); Írásné Melis 1976/1: 324; Műemlékjegyzék 1990: 69.*

¹¹⁸ *Zakariás 1961: 96, 133; Írásné Melis 1970: 282; Írásné Melis 1976/1: 327.*

¹¹⁹ *Genthon 1951: 62; Zakariás 1961: 127; Írásné Melis 1976/1: 326.*

¹²⁰ *Írásné Melis 1987: 200–206.*

¹²¹ *Szanyi 1967: 200–215.*

¹²² Az emléktábla szövegében egy jelentős tárgyi tévedés van, hiszen a történeti adatokból már ismert volt, hogy a rondellát a 16. század első felében építették a 15. század-végi városkapu elé. *Feuerné Tóth 1966: 20–22; Írásné Melis 1987: 215–217.*

¹²³ *Rómer 1873: 156.*

¹²⁴ A 21. század első évtizedeiben a városfal részleteit érintő tereprendezések során az építészek az új burkolatokba kicsinyített alaprajzokat terveztek. Ez megtévesztő, és hamis képet mutat a burkolat alatt elhelyezkedő városfalról, kapukról, rondelláról.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balla 1785

Balla Antal: Mappa Specialis Intravillani Interioris Urbis. Budapest Fővárosi Levéltár XV. 16. b. 221/1: Belváros. 1785

Bergh 1870

Bergh Károly: A pestvárosi régi fal utolsó maradványa. Archeologiai Értesítő. 1870: 46–50.

Cselebi 1664

Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: *Karácson Imre.* Gondolat, Budapest, 1985.

Csorba 1976

Csorba Csaba: Pest városhalának vázlatos története. *Budapest Régiségei*, 26. 1976: 349–368.

Előterjesztés

Előterjesztés IV. Királyi Pál utca 13/b. sz. ház telkén feltárt középkori városhal hozzáférhetővé tétele tárgyában. *Fővárosi Közöny* 1937. június 18: 1106–1107.

Fekete – Nagy 1973

Fekete Lajos – Nagy Lajos: Budapest története a török korban. Budapest Története II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973: 337–436.

Feuer 1960 *Feuer Istvánné*: Jelentés. *Archeologiai Értesítő*, 87, 1960: 243.

Feuerné – Horler 1963.

Feuer Istvánné – Horler Ferenc: A pesti városhal. Kézirat. Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, rajztár.

Feuerné 1963

Feuerné Tóth Rózsa: V. Apáczai Csere János u. 2. *Budapest Régiségei*, 20, 1963: 551.

F. Tóth 1966/4

F. Tóth Rózsa: A régi pesti városhal, a Hatvani kapu és rondellája. *Budapest*, 1966/4: 20–22.

Gál 1989

Gál Éva: A Budapesti Történeti Múzeum Városhal-történeti Osztályának kéziratosa térképei. Katalógus. Monumenta Historica Budapestinensia, 6. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest, 1989.

Garády 1943

Garády Sándor: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásataásokról. *Budapest Régiségei*, 13, 1943: 403–438.

Gárdonyi 1924

Gárdonyi Albert: A pesti városhal. *Historia*, Pest-Budai emléklapok 2. 1929/4–5: 1–8.

Genthon – Zakariás 1949

Genthon István – Zakariás G. Sándor: Budapest műemlékjellegű építményeinek jegyzéke. Kézirat. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja. Budapest. 1949

Genthon – Zakariás 1952

Genthon István – Zakariás G. Sándor: Budapest műemlékjellegű építményeinek jegyzéke. Kézirat. Budapesti Városhal-építési Tervező Iroda. Budapest. 1952

Genthon 1951

Genthon István: Magyarország műemlékei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1951

Haraszti – Pető 1963

Haraszti Sándor – Pető Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Táncsics Kiadó. Budapest, 1963

Herman 1942

Herman Eged: Budáról Belgrádba 1663. Pécs, 1942.

Horváth 1938

Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei. Magyarország művészeti emlékei. 2. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1938.

Irásné Melis 1975

Irásné Melis Katalin: Középkori városkapu maradványai a Kálvin térnél. Honismeret 1975/1–2: 44–47.

Irásné Melis 1976

Irásné Melis Katalin: Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. Budapest Régiségei. 24. 1976/1: 313–348; 24. 1976/2: 74–86, 193–198

Irásné Melis 1987

Irásné Melis Katalin: A pesti későközépkori városfal kutatása. Archaeologiai Értesítő, 1987: 112–113; 1987–1988: 199–225.

Irásné Melis 1994

Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén. Archaeologiai Értesítő, 1994: 121–122. 1994–1995: 57–78.

Irásné Melis 2002

Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások 15. századi pesti városfal Károly körúti szakaszán (Budapest V. Károly körút 28–30). Budapest Régiségei, 35, 2002: 549–585.

Irásné Melis 2002.a

Irásné Melis Katalin: Pest a török hódoltság idején. A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2002: 151–162.

Irásné Melis 2014

Irásné Melis Katalin: Pest kialakulása és a középkori város építési periódusai. Budapest Régiségei 47, 2014: 135–238.

Iványi 1941

Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). Tanulmányok Budapest Múltjából, 9.: 1941, 32–84.

Jankovich 1817

Jankovich Miklós: Pesth városának hajdani helyzetetése. Tudományos Gyűjtemény 10: 1817, 57–64.

Károlyi-Welmann 1936

Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. A kétszázötvenéves évfordulóra átdolgozta *Welmann Imre*. Székesfőváros Budapest, 1936.

Kovács 1934

Kovács Lajos: A régi pesti Vigadó építésének előzményei. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 3: 1934, 62–90.

Lieber 1933

Lieber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. *Statisztikai Közlemények*, Budapest, é. n. (1933): 67.

Lux 1941

Lux Géza: A régi pesti városfal. *Technika*, 1941: 401–402.

Nagy 1961

Nagy Lajos: Pest város XVIII század végi topográfiájának forrásai. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14: 1961, 164–212.

Nagy 1975

Nagy Lajos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest Története III. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975: 27–217.

Nagy 1985

Nagy Emese: Jankovich Miklós régészeti tevékenysége. In: Jankovich Miklós a gyűjtő és a mecénás. *Tanulmányok*. Szerk. Belitska-Scholz Hedvig. *Művészettörténeti Füzetek* 17: 1985. 122–153.

Némety 1890

Némethy Lajos: A pesti főtemplom története. Rudnyánszky Nyomda. Budapest 1890.

Péczely – Ágostházi 1963

Péczely Béla – Ágostházi László: Pesti városfalak. I. Történeti áttekintés. II. Összefoglalás a vizsgálat eredményeiről. III. Hatósági intézkedések és városrendezési javaslatok. Budapest, 1963. Műemléki Felügyelőség Adattár. Kézirat.

Rokken 1932

Rokken Ferenc: A hajdani Angol Királyné-szálloda és az első Duna-parti sétány. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 1, 1932: 112–123.

Rómer 1873

Rómer Flóris: A régi Pest. Eggenberger-féle Könyvkereskedés. Budapest, 1873. (Reprint: Az Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint sorozata. Budapest, 1988.)

Rózsa 1963

Rózsa György: Budapest régi látképei 1493–1800. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1963.

Rózsa 1995

Rózsa György: Budapest legszebb látképei. HG és Társa Kiadó. Budapest, 1995.

Rózsa 1999

Rózsa György: Budapest régi látképei. Alte Ausichten von Budapest. Új Művészet Kiadó. Budapest, 1999.

Schoen 1930

Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. Székesfőváros közönsége. Budapest, 1930.

Szakály 1986

Szakály Ferenc: Buda visszafoglalásának emlékezete. Európa kiadó. Budapest, 1986.

Szanyi 1967

Szanyi József: A főváros tízéves műemlék védelméről. *Műemlékvédelem* 9. 1967, 200–215.

Zakariás 1961

Zakariás G. Sándor: Budapest. Magyarország művészeti emlékei. 3. Képzőművészeti Alap. Budapest. 1961.

Rövidítések:

BTM=Budapesti Történeti Múzeum

BFL=Budapest Főváros Levéltára

B.M.=Bakos Margit

I.K.=Irás Krisztina

M.I.=Molnár Ilona

M.J.=Molnár János

T.B.=Tihanyi Bence

KATALIN IRÁS-MELIS

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL FINDINGS FROM THE MEDIEVAL CITY WALL OF PEST

ABSTRACT

II. The period of the Ottoman occupation (1541–1686). The second wall around Pest, built between 1460 and 1480, surrounded the town in a semicircle 2.2 km long. It had three gates and six external towers. The reinforcement of the wall around 1538 included the building of rondellas or barbicans in front of the gates. After the Ottomans captured Buda without a fight in 1541, they used Pest a military garrison until 1686.

The first attempt to recapture Pest from the Ottomans was made in autumn 1542. The massed German-Hungarian armies encircled the town. The Turks defended with determination and fought off the siege. The European public followed these events with great interest, and observers produced accounts of the sieges illustrated with drawings. The most valuable of the drawings made of the events at Buda is an engraving by Enea Vico (Ferrara, 1523 – Parma, 1567). He drew the whole town wall. In 1602, the imperial armies made another attempt to liberate Buda, but only managed to capture Pest. During the two years they held

it, the Ottomans reduced the area beside the Danube to ruins with gunfire from Buda. The rest of the town was destroyed in September 1604. Upon receiving word that István Bocskai's army was approaching, the imperial war council instructed Captain Jagenritter Wolf to evacuate the Pest, knock down the walls and set fire to the ruins. The two sides signed the Peace of Zsitvatorok in 1606, stipulating that Buda would remain an Ottoman fort.

Archaeological findings. An archaeological excavation in the north courtyard of Budapest Mayor's Office (Károly körút 28-30) in 1996–1997 found traces of damage to the inner and outer sides of a 140 m-long wall section caused during the attempts to recapture Pest. The locations of piles and beams of a reticulated external gun emplacement built in the first half of the seventeenth century, remained in the soil undisturbed, together with a defensive trench that had been widened and deepened in the eighteenth century. The Ottoman trench on the inside of the wall was filled in after 1686. A detailed description by the Turkish traveller Evlia Cselebi (1664) is consistent with the graphic representations of the system of fortifications made during the siege of Buda between 1684 and 1686. The massed European armies took Buda in 1686, bringing an end to the Ottoman occupation of Hungary.

III. Demolition and partial incorporation into buildings (eighteenth and nineteenth centuries).

After the rubble had been cleared, the city wall came into municipal possession. Its first mention in the modern age dates from 1703, when the council ordered a guard to be set up at certain points on the city wall against a possible Kuruc attack during the Rákóczi War of Independence. The walls, gate towers and external towers that were damaged during the sieges of 1684–1686 were repaired and put in the form recorded on the eighteenth-century drawings. The city gates rebuilt in the early eighteenth century stood on medieval foundations, and most of the walls were also medieval. This is clear from the eighteenth-century town plans, on which the city gates all appear similar, and from Mihály Chim's survey of 1772. The minutes of eighteenth-century council meetings and archive documents containing the decisions give us a clear account of the history of the city wall at that time. The walls retained their 'fortification' character early in the century. The trench around the outside of the wall was enlarged to eight metres wide and six deep, and a new trench was dug on the inner side. Until 1772, no buildings were connected to most of the wall, but by the middle of the century, its rondellas, gates and external towers had become obstacles to traffic in the rapidly-developing city. Moves to improve municipal finances included a decision to parcel up the vacant land on the inside and outside of the wall and sell the plots. Eighteenth-century site plans and the Balla map of 1785 show that buildings first went up on the inner side of the wall. In 1788, the land office reported that the owners of the plots had for various reasons all seized the adjacent sections of the town wall. The council declined to make any change to this situation for five years. In 1794, the seized sections of the wall and the plots were subjected to valuation so that title to them could be bought and sold. This decided the fate of the city wall, which thus lost its character as a fortification and its historical significance.

Demolition of the rondellas, gates and external towers started privately and continued in 1783 under plans laid down by municipal decree. The work lasted through the 1790s. By the turn of the century, nothing of the wall remained visible. The council auctioned off the re-usable building material gained from demolition of the rondellas and gates, and sold the land they had stood on. The destruction of the wall shows up clearly on Antal Balla's map of Pest of 1784–1786 (Figure 27). The first to be demolished was the Vác Gate in 1780, followed in turn by the six external towers, the city gates and the remains of the rondellas. By 1772, the internal details of the Hatvan Gate had been demolished, but the external side was retained until 1809.

IV. Historic monument protection.

By the middle of the nineteenth century, surviving sections of the wall disappeared into adjoining courtyards.

The art collector and historian-archaeologist Miklós Jankovich (Pest 1772 – Pest 1846) was the first person to take an interest in the medieval history of the city. From the old walls discovered in trenches dug to lay pipes, Jankovich reconstructed the first ‘Pest Castle’ in 1817. In the 1960s and 1970s, these were found to be remains of Pest’s first city wall, dating from the thirteenth century. They now lie under the road surface on public land and are afforded no protection under current law. Flóris Rómer also studied Pest in the 1860s. He commissioned the architect Károly Bergh to survey, draw and publish the last visible section of the city wall, in Bástyá utca. This was the first article on the Pest city wall to be published in an academic journal (1870). Flóris also published a book, *Régi Pest* [Old Pest] in 1873, but it had no effect on the fate of the city wall, the demolition of which continued steadily up to 1945.

In the 1920s, some members of what was by then the profession of historic monument protection managed to have plaques put up marking five sections of the Pest town wall: the three city gates, the Színházi Rondella and the section surveyed by Bergh. The first restorations were carried out in the entrance passage to number 13/b, Királyi Pál utca, the courtyard of number 19, Bástyá utca, the courtyard of number 11, Múzeum körút and a wall of the building at number 26, Ferenczi István utca.

In 1945, bomb damage revealed some hitherto concealed parts of the town wall. As buildings and plots containing sections of wall came into state possession after the war, the historic protection work abandoned in 1942 was resumed. The first register of Budapest historic monuments – produced in 1949 by István Genthon and G. Sándor Zakariás – included thirteen sections of town wall on the south side. Work by these authors led to 42 sections of the wall being registered as national monuments with full protection status in 1961. In the 1980s and 1990s, the town wall gradually received archaeological protection along its whole length except for the gates and external towers on public land.

In 1958, the Budapest Municipal Council ordered full historical documentation of the wall between Kossuth Lajos utca and Fővám tér. The architect Ferenc Horler made a geodesic survey and produced drawings showing the condition of certain sections of wall and restoration plans. Rózsa Tóth (Mrs István Feuer) led the historic monument research and the subsequent archaeological excavations. Restorations on the south side of the Pest city wall took place at eleven sites between 1957 and 1963. Details of the external side of the wall were uncovered in courtyards along Múzeum körút, and details of the internal side in Magyar utca and Bástyá utca. Further area plans and reconstruction plans were produced in 1963 and 1966. Several sections of the wall were restored, but without archaeological excavation or research. By the end of the twentieth century, the wall was once again private property. The multi-storey blocks of flats on both sides were closed off by their (several thousand) owners, and the Pest town wall disappeared into back courtyards.

katalinmelis@gmail.com